Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

№ 202 (12592) | 1984 чылдың сентябрь 1, суббота | 1925 чылда үндезилеттинген. | Өртээ 3 көп

Бөгүн—Билиглер хүнү

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның школачылары чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ТУЛА. Сентябрь бирде № 1 чаа школа Заречен районунда чурттап турар 1400 өөреникчилерге эжиктерин ажыдар.

Школага өөренирлерни уткуй алырларның бирээзи — комсомолчу Ольга Петровна Винокурова (чурукта) болур. Ол бо чылын Туланың педагогика институдун дооскан болгаш чаа школага математика эртемин башкылаар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу ээлчеглиг хуралынга тудугнуң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, ону улам-на индустриалызастаары болгаш хөгжүдеринге дуза чедирери-биле холбашкан эш К. У. Черненконуң саналдарын чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Келир чылда болгаш он бирги беш чылда Курунге планнарының төлевилелдерин белеткеп кылырда ол саналдарны боттандырар талазы-биле хемчеглер айыттынган.

Тудуг организацияларының ажыл-чорудулгазын экижидер, бүдүрүлге күчүлерин, чурттарга тудугларын болгаш социал-амыдырал объектилерин ажыглалга киирер талазы-биле 1984 чылда доктааткан даалгаларны күүседири-биле күштерин болгаш акша-хөреңгини меңнээр ажылдаарны күштелдирерин эвилелдешкен республикаларның Компартияларының ТК-ларынга, партия крайкомнарынга болгаш обкомнарынга, республикаларның Министрлер Чөвүлелдеринге, министерстволар болгаш ведомстволарга дааскан.

СЭКП ТК-ның Политбюрозу 1984 чылдың сентябрь 1-ден эгелээш, чоннуң чамдык херегсел бараанңарынга курунең үүрмектеп садар өртектериниң чингедириниң дугайында саналды чүүлдүг деп көрген болгаш ол чоннуң амыдырал деңнелин бедидер талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга чаа базым болур деп санаан. Уруглар ассортиментизиниң кылыгларының, чамдык эмнерниң, а ол ышкаш пестазаларның, трикотажтың, культура-амыдыралдың болгаш ажыл-агый херегслелиниң бараанңарының чамдык хевирлериниң өртектерин дыка чингедирин көрүп турар. Үүрмектеп садар өртектерниң ниити чингелдези бир чылга деңнээрге, 2,2 миллиард рубль болур.

Оон-биле кады Политбюро чоннуң херегсел бараанңарын бүдүрүп үндүрерин моон-даа сонгаар улам көвүдедириниң, оларның шынарын экижидериниң, бо беш чылдың социал программазын чедиишкинниг күүседииниң немелде материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларын тургузарының чугула негелдези болур продукцияның бот-үнезин чингедир база күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедидер талазы-биле күш-ажылчы коллективтерниң ажылын күштелдирериниң эргежок чугулазын айыткан.

Пассажирлер чедирериниге чоннуң херегслелин хандырарынга ведомстволарның автобус парыгын улам ажыктыг болгаш чөп ажыглаарының дугайында айтырыгны СЭКП ТК-ның Политбюрозу чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазы-биле СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында үлүг-үлүг хоорайларга ниити ажыглалдың автобустары-биле бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларны хандырарынче чорутту 1984—1990 чылдарда шилчидииниң хемчеглерин тодарадкан. Оон-биле холбаштыр автобус парыгын шалыпкынныг-биле хөгжүдерин болгаш хоорайларның пассажир автоажыл-агыйларының бүдүрүлге-техниктиг баазазын быжыглаарын айтып турар. Бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны транспорт-биле магадылалдыг хандырары-биле, пассажирлер чедирериниң байдалдарын экижидери-биле холбашкан сорулгаларны шиитпирлээринге хоорайлар Советтериниң күүскомнарының эргелерин калбартырын болгаш харысалгазын бедидерин база көрген.

Фашистиг кулданыышкындан Румынияны хостааның 40 чылын байырлаарынга киржири-биле совет партия-чазак делегациязының Румынияның Социалистиг Республиказынга чораанының дугайында эш В. И. Воротниковтуң информациязын дыңнап чугаалашкан. Румын удурткчулар-биле ужуражыышкыннарның болгаш беседаларның түңнелдерин чүүлдүг деп көрген, совет-румын харылзааларны улам быжыглаарынче ССРЭ биле РСР-ниң аразынга бүгү талалыг кады ажылдажылганы хөгжүдеринче бестиг угланыышкынныг чайгылыш чогуп бадыткаан.

Фашизмге удур демиселдиң төөгүзүнге Чехословакияга улусчу-демократтыг революцияның эгези боор киргеп Словак национал тура халышкынның 40 чылынга турасказынга байырлалга ССРЭ-ниң партия-чазак делегациязының киришкениниң дугайында эш Д. Ф. Устиновтуң дыңнадыын Политбюро дыңнаан. Ол алдарлыг хүнүү демдеглеп байырлалга чехословак удурткчулар-биле ужуражыышкыннар болгаш беседалар ССРЭ-ниң болгаш ЧССР-ниң улустарының найыралының бузулбазын, социализмниң эрге-ажыктары дээш бүгү делегейге тайбың дээш демиселге оларның чангыс эптиг база катап бадыткап көргүскен.

СЭКП ТК-ның Политбюрозунуң хуралынга бистиң чурттуң иштики амыдыралының болгаш делегей политиказының өске-даа чамдык айтырыглары база чугаалажып көрген.

ТИИЛЕКЧИ БРИГАДА

«Тыва даг-дугу» комбинаттың транспорт цегинден Н. Яковлевтиң удурткан БелАЗ чолаачыларының № 3 бригадазы социалистиг чарышка 34-кү неделяның түңнели-биле тиилекчи болган. Неделяда олар план ёзугаар 54 муң тонна даг-массазын чүдүрер планын 61,3 муң тонна чедирген, азы планын 113,6 хуу күүсеткен. Чолаачылар Ч. Монгуш, Р. Муталимов, Н. Күлаар, Е. Горбачук, К. Монгуш олар эки ажылдаан.

Бистиң корр.

Совет Тыва 40

Ниитиниң малынга четчир, эки шынарлыг мал чемнерин белеткеп, республиканың юбилейинге алдар болдурган шалыпчы күш-ажыл айынга идепкейлиг киржиилиңер!

КӨЖҮП ЧОРУУР СТОЛОВАЯ

«Тыва даг-дугу» комбинаттың рудниктиниң болгаш транспорт цегиниң ыракта ажылдап турар ажылчыннарынга көжүп чоруур столоваяны организастаан.

Экскаваторщиктер, БелАЗ чолаачылары, чер үттээр станоктарның өрүмнекчилери дүъштеки чем үезинде мурнундагы ышкаш кывар-чаар материалдар чарыгдап, столоваяже чорул турбас, оларның ажылдап турар черинге столовая чедип келир, изиг аъш-чем-биле хандырып турар болган. КАВЗЭ маркалыг автобусту аъш-чем сөөртүүрүнге таарыштыр дерээн. Фабрика столоваязындан изиг аъш-чемни ук автобус график ёзугаар алгаш, бригадаларның ажылдап турар черинге чедире бээр.

Көжер столоваяны организастааны ажылчыннарга таарымчалыг байдалды тургускан. Ук столовая 100 ажылчынны хандырып, бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга идиг болуп турар.

А. БЕГЗИН-ООЛ.

ЧҮҮ ДҮВҮРЕДИП ТУРАРЫЛ?

Күзүн чашкан көк-тарааның дужудун тараажылар ажаап кирипкен хүнде «Саян» совхозтуң төп салбырынга четкен бис. Кескен тарааны чолаачылар Кара-Суг деп черден сөөртүп эккеп турар болду. Дүъшке чедир шаңга дужурган баштайгы тарааның деңзизи 25,6 тонна дээрзин шаңның эргелекчизинден билип алдывыс.

Салбырның агроному Ю. Г. Астанин шаңның дужут ажаап алыышкынынга белеткелин таныштырды. Шаңның девискээрин аштап-арыглааны илдей-даа болза, ону бетоннап чаартпаан, ынчангаш чамдык черлерде дашы, сай чыдарын эскерериивиске, дужут ажаалдазының үезинде удур ыяап аштап ап турар бис деп ол тайылбырлады. Шынап-ла, шаңның дөрүнде чаа тараа төп каан черни долгандыр арыг болду. Ында арыглакчы машинада шаңның доктаамал ажылчыннары Н. Никитина болгаш М. Сүрүн-Хуурак дужурген тарааны арыглаан, чай чок турлар. Чаагай үнген дүжүттү бичиини-даа чидирери хараадачыг дээрзин олар чугааладылар.

Бо чылын тарааның үнгени эки, дужут элбек болуру чугаажок. Саянчылар ону ажаап алырынга белеткелди болур-чогуур-биле чоруткан. Тараа шыгжаар ийи складтың хаваларын чугайлааш, шалаларын бетоннаан, дээвирлерин септеп алган. Оларның иштин агаарладыр вентиляциялар ажылдап турарын Юрий Григорьевич көргүзүп чугаалады. Складтар тараа урарынга белен. Ол ышкаш шөлдерден келген тарааны саадал чокка деңзилээрин хандырар кылдыр аар чүък деңзизин хынап, белеткээн. Ажыл-агый бо чылын 200 тонна картофель ажаап алыр хүлээлгелиг. Картофель шыгжаар складтың септелгезин база дооскан.

Дужут ажаап алыры белен эвес. Совхозтуң удуртулгазы, тускай эртемниглери юбилейлиг чылдың дужудун дүрген болгаш чидириг чок ажаап алыр сорулганы салган. Ажаалдага ажылдаар кижи күжүн четчелээн. Район төвүнден тос чолаачы дужут ажаалдазында киржип турар. Төп шаңның ажылдакчыларынга Кызылдың автоорук техникумунуң 35 сургуулу кээп дузалажыр. Кижилерниң ажылдаар, чурттаар, дыштаныр байдалдары таарымчалыг болган тудум, олар социалистиг чарышка бедик көргүзүглерин чедип ап, эки хөөннүг, тура-соруктуг ажылдаар дугайын мында утпаан. Оларга клубтуң ийиги каъдында чурттаар өрээлдерни дерээн, амданныг аъш-чемниг столоваяны тургускан, хүлээп алырынга белен.

Ынчалза-даа дужут ажаалдазының үезинде чугула чүүлдерниң бирээзи—техника. Оон ажылдың темпизи болгаш дужуттуң чидириг чок ажаап алыры улуу-биле хамааржыр. Шанда ол талазы-биле белеткел кончуг кошкак. Ол дугайын салбырның агрономуда-даа, ажыл-агыйның кол агрономунда-даа кончуг дүвүрел, хомудал-биле чугааладылар. Техниканың белеткели чангыс-ла боттарындан хамаарышпас болганда, олар районнуң «Сельхозтехника» каттыжыышкынындан негелдени кылып келген. Каттыжыышкын дужут ажаалдазын чорударынга кедээ ишчилерге дузалап, ажыл-агыйның техника, артык кезектер-биле хандырарының графигин үреп келгенинден шаңның ажаалдага ажыглаттынар дыка хөй машиналары, арткан септелгезин чедимчелиг кылган-даа болза, белен эвес боор турар. Чижээлээрге, тараа чүдүрер транспортёрлар редукторлар чогундан, тараа чүдүрер «ЗП-30» дээр машиналар лепталар чедишпезинден ажыглаттынмас турар. Ол ышкаш аңгы-аңгы баглар (чылдыргыыштар), шимчедикчилер, кабель болгаш өске-даа артык кезектер четпес. «КПШ-5» марканың тараа чүдүрүкчүзүн немей бээриниң дугайында дилег күүсеттинмээн. Оон дужут ажаалдазының массалыг өйүнде ажы улуг, үрелинчел эвес, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн улгаттырарынга ажыктыг машина.

Ынчангаш төп салбырның шаңы «Сельхозтехника» каттыжыышкынының тоомча чок хамаарылгазы-биле дужут ажаалдазының белеткелин саадаткан.

Л. МОНГУШ.

Бии-Хем район.

ЧУРУКТАРДА: шаңның хоочуннары М. Сүрүн-Хуурак болгаш Н. Никитина; тараа арыглаашкыны.

В. КАРА-САЛДЫН фотолары.

ДЕЛЕГЕЙГЕ ТАЙБЫҢНЫ КАМГАЛААР

Совет кижилер дайын айыылындан делегейни чайладыр дээш, боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксадыр дээш шиитпирлиг-биле демисежип турар. Ол дугайын августуң 30-де Москваның ажылчы чоннарының дайынга удур митингизиниң киржикчилери чугаалап турганнар. Ону профэвилелдерниң X Бүгү-делегей конгрезиниң шиитпири ёзугаар сентябрь 1-де демдеглээр тайбың дээш профэвилелдерниң шимчээшкининиң хүнүнге турасказкан.

АКШ Совет Эвилелинден шериг күжүнүң талазы-биле ажыг болурун чедип алырынче чүткүвүшаан, массалыг узуткаашкынның чепсектериниң чаа-чаа хевирлерин тургузуп турарын ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы В. И. Прохоров чугаалаан. АКШ хамаарышпас күрүнелерниң иштики херектеринге чаржалажып, делегейниң аңгы-аңгы районнарын боттарының амыдыралды эрге-ажыктарының девискээри кылдыр чарлап, күш дегээриниң америк политиказын буруу шаап турарларга удур, хамыктың мурнунда социалистиг чурттарга удур «ылыктыг поход» кылырынче кыйгырып турар деп оратор демдеглээн.

Делегейниң улустары ындыг гегемонистиг чүткүлдерни шиитпирлиг-биле буруу шаап турар. Амгы үениң хөй-ниитиниң эң калбак күштери империализмниң агрессиг димзениишкиннерин ойтур шаар, бөмбүрзектиң тайбың даартагы хүнүн камгалап тургузар болгаш дириг амыдырал-чурттаарының эргезин камгалаар дээш каттыжып турар. Совет профэвилелдери социализмниң аңы-дуңма чурттарының профэвилелдери-биле кады дайынга удур шимчээшкиниң бирги одуруунда чорул турар.

ПЭМХЧ-ниң секретары Р. А. Папилов, «Компрессор» заводтуң контролёру, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну А. И. Анисимов, хан солуушкунуңуң институдунуң эмчизи Н. С. Мурашова, «Кадыыр болгаш Москва» заводтуң вальцовщиги Г. Ю. Логинов олар сөс ап, чуве чугаалааш, тайбынга ынакшылдыг бүгү күштерниң сырый каттыжыышкынын улам быжыглаарының, империализмниң кижи төрелгетенге кыжаныышкыныг агрессиг үүлгедиишкиннерин ойтур шаварынче угланган күштерниң мөөңнээриниң эргежок чугулазының дугайын чугаалап турганнар. Олар ажыл соксадып турар аңгы дагжыларга деткимче кылып турарының дугайын база медеглээннер.

ПБФ-тың секретары И. Кушнерик келир үе дээш демиселдиң эң-не кадыг-дошкуну-биле чорул турарының бо чугула үезинде делегейниң кижилери делегейниң ийиги дайынының кичээндириглерин сактып турарын демдеглээн. Төөгүнүң өөредиглерин уттуп черле болбас ужурлуг. Тайбыңны камгалаар сорулга-биле бистер боо-чепсекти эндере бүдүрерин соксадыр ужурлуг деп шиитпирлиг-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Митингиниң киржикчилери резолюцияны чангыс үн-биле хүлээп алган. СЭКП-ниң болгаш Совет күрүнениң бүгү делегейге тайбыңны камгалаарынче угланган ленинчи даштыкы политиказын ээн-биле деткип, Төрээн чурттуң күчүзүн шыңгыралдап, тайбың херээн шалыпчы күш-ажылы-биле быжыглаарынга боттарының шиитпирлиг медеглээзин ында айытканнар.

* * *

Ол-ла хүн найысылалдың ажылчы чоннарының төлээлекчилери маадыр-хоорай Москваның турасказының баарынга чечектер салганнар.

(СЭТА).

ШЫДЫРАА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДЕЛЕГЕЙГЕ БИРГИ ЧЕР ДЭЭШ МАРГЫЛДААЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Шыдыраа талазы-биле делегейге бирги чер дээш маргылдааларның организастыг комитединиң хуралы август 30-де Москвага оргкомитеттиң даргазы, ССРЭ-ниң культура министри П. Н. Демичевтиң даргалаашкыны-биле эрткен.

Оргкомитеттиң даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Спорт комитединиң даргазы М. В. Грамовтуң шыдыраа талазы-биле делегейге бирги чер дээш А. Карпов биле Г. Каспаровтуң аразынга эртер маргылдааларга белеткелдиң чорул турарының дугайында дыңнадыын дыңнап чугаалашкан.

Делегей чемпиону биле кордакчының аразында ол маргылдаа Москвага, Эвилелдер бажыңының колонналыг залынга эртер. Ажыдыышкыны сентябрь 9-та, баштайгы салыг 10-да болур. Удуваныкчызын мурнап, алды санны алган киржикчи тиилекчи деп санаттырар. Хайымнарны санавас, салыглар санын кызыгаарлаваан. Кол судьязы — делегей гроссмейстери С. Григорич (Югославия).

Оргкомитетке оон аңгыда оргкомитеттиң даргазының оралакчызы, Волгоград облкүүскомунуң даргазының оралакчызы В. С. Усковтуң шыдыраа талазы-биле херээженнер аразынга делегейге бирги чер дээш М. Чибурданидзе биле Н. Левитина оларның аразында маргылдааның белеткелиниң чорул турарының дугайында дыңнадыын чугаалашкан.

Делегей чемпиону биле кордакчы Левитина оларның аразында ол маргылдаа Волгоградка эртер. Ажыдыышкыны сентябрь 10-да, бирги салыг — сентябрь 11-де. Кордакчы чемпион атты чаалап алырда, он алды салыгдан оода чадаарда 8,5 санны алыр ужурлуг. Сан 8,8 апаар болза, чемпион ат ээзинге хевээр артар. Маргылдааның кол судьязы — делегей мастери Я. Шайтар (Чехословакия).

Хуралга ол маргылдааларның эрттиеери-биле холбашкан өске-даа организастыг айтырыглары чугаалашкан.

(СЭТА-ның корр).

НЕМЕЛДЕ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕР

Ниитиниң малынга четчир чемнерни белеткээр дээш Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң ажыл-ишчилери бо хүннерде шалыпчы ажылдап турарлар. Ында механизастаттынган 2 бригада, 7 звено ажылдап, 312 кижи хаара туттунган.

Мал чемнериниң белеткелинде 48 коммунист киржип турар, оларны ажылдың чугула участоктарында быжыглаан. Сигенчилер ортузунда үш партбөлүкту, 4 депутат бөлүүн тургускан. Коммунистер болгаш депутаттар сигенчилер ортузунда партийжи организастыг, идеологтуг ажылды чорудуп, ажылга үлегерни көргүзүп турарлар.

Коммунистер Василий Шивит биле Валерий Биче-оолдуң удурткан сиген белеткээр звенолар чарыштың мурнуку одуруунда чорул орар. Оларның бирээзи-ле 850 тонна сиген белеткээр планын кайызы-даа ажыр күүсеткен. Совет Тываның 40 чылынга алдар кылдыр пландан ажыр бирээзи-ле 350 тонна сигенни белеткээр хүлээлгени алгаш, ону күүседир дээш бо хүннерде шалыпчы ажылдап турарлар.

О. СЕДИИ.

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң партком секретары.

Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле каттышканындан бээр 40 чыл иштинде экономика болгаш культура талазы-биле көстүп көрбээн хөгжүлде чедиишкиннерни чедип алган.

Ооң чижээн чүгле улус өөредилгезиниң сайзыралындан көрүп болур. Тывага 1944—1945 өөредилге чылында 86 школа, ооң иштинде 3 ортумак, 6 чеди чыл, 77 эге школа турган. Ажылдап турган башкылардан 43 дээди эртемниг, ооң иштинде 10 тыва, 181 ортумак башкы эртемниг, ооң иштинде 79 тыва башкылар турган.

1983—1984 өөредилге чылында 155 школа, ооң иштинде 109 ортумак, 28 сес чыл, 15 эге, 7 дузалал школалары, санаторийнын 2 школа-интернады, 1 кадыкшылга школазы ажылдап турар.

Школаларда 63835 өөреникчи өөренип турар болгаш 4500 ажыг дээди эртемниг болгаш тускай ортумак башкы эртемниг башкылар ажылдап турар.

Оон ангыда Тывага дээди эртемниг кадрлар белеткээр 3 дээди өөредилге черлери тургустунган. Анаа бөгү хевирге 3000 ажыг студентилер өөренип турар. Дээди өөредилге черлериниң башкыларында болгаш республиканың өске-даа албан черлеринде 95 эртемденнер ажылдап, чурттуң дээди өөредилге черлериниң аспирантураларында 23 кижи өөренип турар. Тускай ортумак мергежилдиң 3 техникумнары, 3 училище, 12 профтехөөредилге училищези ажыттынган.

СЕТКИЛИМНИҢ ЧЕЧЭЭ

Эртем-билиг эргим хүнү —
ЭнереЛдиг, Сентябрь Бир,
Эчис чаагай кежик чол дээш
Эдержипкеш базып тураал!
Билиг-эртем байырлалы —
Бистиң өңнүк Сентябрь Бир,
Бичиилер-даа, улуглар-даа
Бистер сеңээ ынак-тыр бис!
Сентябрьниң Бирги чаада,
Байырлалдыг күскү хүнде
Сен-даа, мен-даа чечектерлиг
Башкыларга бараалгаар бис
Эртем-билиг далайынче
Эштип эрип байырлаар бис.
Элеп төнмес эртинениң
Эртемдени болгай-даа бис.
Бичиилерни чалап келген.
Билиг хүнү — Сентябрь Бир,
Сеңээ болгаш башкыларга
Сеткиливис чечээн сөңнээл!

Л. ЧАДАМБА.

«Шын» солуннуң редакциязынга

Мээң бежен харлаанымга база Ленин орден-биле шаңнатканымга холбаштыр байыр чедирген партия комитеттеринге, күрүне болгаш хөй-нитти организацияларынга, эш-өөрлерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни дамчыдарын дилеедим.

Г. ШИРШИН.

БҮГҮ ЧОННУҢ БАЙЫРЛАЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1984 чылдың июнь 15-те үндүрген Чарлыы-биле сентябрь 1-ниң бүгү чоннуң байырлалы—Билиглер хүнү кылдыр чарлаан. Бо улуг байырлалды демдеглеп эрттирериниң баштайгы үези нитти билигниң болгаш профессионал школаның реформазын амыдыралга боттандырып эгелээниниң бир дугаар чылынга капсырлажып турары-биле онза ылгалдыг.

Билиглер хүнүнүң байырлалын тургусканы сайзырангай социализм ниитилелинге эртем-билигниң бедик-биле үнелээни-дир. Өөренип, өөредип турарларга хүндүткел-дир. Бо чүүл ылангыя аныяк өскенни кижизидеринге ниитилелдиң бүзүреттирген кижилери—школа, профтехучилище, тускай ортумак болгаш дээди өөредилге черлериниң башкыларынга хамааржыр. Чоннуң билиг болгаш культуразы бедээн тудум, бистиң Төрээн чуртувустуң идей-политиктиг, камгалал шинээзи улам быжыгып, эртемниң болгаш техниканың чедиишкини, уран чүүлдүң чечектелиишкини улам сайзыраар, ол дээрге — коммунизмче бистиң чедиишкиниң хөгжүлдези-дир.

Ам каш-ла хоңгаш, Совет Эвилелиниң эки тура-биле каттышкандан бээр 40 чыл болган оюн демдеглээр деп турар Совет Тывавыска Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың хүн, бүрүде ада сагыш салыышкынының ачызында улус өөредилгези, эртем-билиг шапкын хөгжүлдени алган. Ам Тывада аныяктарның бүгү нитти ортумак өөредилгеже шилчилгези долузу-биле боттанган. Хоорайда болгаш кедээде чурттап турарларның эртем-билиниң ылгалы чоокшулажы берген. Улус ажыл-агыйында ажылдап турарларның муң кижээ онаапытыр алырга, 887 кижи дээди болгаш ортумак (долу, долу эвес) эртемниг боор турар. 1984-1985 чаа өөредилге чылында Кызылга база үш дугаар дээди өөредилге чери ажыттынганы республиканың культура амыдыралынга база бир улуг өөрүшкүлүг болуушкун боор турар. Ол дээрге, Красноярскиде кедээ ажыл-агый институдунуң филиалы-дыр.

Чаа өөредилге чылының баштайгы кичээлдери эгелээрининиң мурнунда нитти школаның кыска хуралдары, шугум чыскаалдары, митингилери эрткилээр. Анаа хөй-нитти организацияларының төлээлери, ажыл-агыйлар, албан черлериниң удуртукчулары, партияның, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннары, күш-ажылдың мурнакчылары, эртемниң, культураның, улус өөредилгезиниң ажылдакчылары калбаа-биле киржир.

Сентябрь бирээде шупту школаларга Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Күрүне тугун көдүрер, комсомол организацияларының болгаш пионер дружиналарының туктары боттарының турушталын ээлээр. Өөредилге чылының баштайгы хүнүнде нитти билиг болгаш профессионал школаның реформазының сорулгазын өөреникчилерге калбаа-биле тайылбырлап билиндирери көрдүнүп турар. Аныяктарның кежээки болгаш бот-өөредилгелиг школаларынга бүдүрүлге болгаш албан организация черлериниң киржилгези-биле ажылдавышаан, өөредилгезин чедиишкинниг уламчылап турар идепкейлиг аныяктарны шаннап мактаары көрдүнүп турар.

Бүгү чоннуң байырлалы сентябрь бирээде нитти билиг школаларынга бир дугаар кичээл Тайбыңның кичээли болур. Совет улустуң тайбың дээш, коммунизм дээш демиселиниң, бистиң чуртувустуң экономиктиг болгаш камгалал күчүзүн быжыглаарының айтырыгларынга ол кичээл тураскааттынып эртер.

Дайынның айыылын чайладырынче, бүгү делегейге тайбынны быжыглаарынче, чурттар аразының бот-боттарынга бүзүрелинче, кайы кайызынга-даа ажыктыг кады ажылдажылгазынче угланган ССРЭ-ниң ленинчи даштыкы политиказын өөреникчилерниң эки шиңгээдип алырынга Тайбыңның кичээли дузалаар.

1984-85 өөредилге чылының баштайгы кичээли кол патриоттуг хүлээлге —эки өөредилге, ниитилел-политиктиг амыдыралга, бүдүрүкчүлүг күш-ажылга идепкейлиг киржилге, социалистиг Ада-чурту камгалаарынга белеткенирнге ыдыктыг хүлээлге дээрзин өөреникчилерге медередип билиндирер ужурлуг.

Совет улустуң 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгезиниң 40 чыл оюнга база аныяктарның болгаш студентилерниң Москвага болур XII Бүгү-делегей фестивалынга тураскааткан өөреникчилерниң «Мен тайбың дээш бадылап тур мен» деп бүгү-эвилел чогаадыгларының эгезин Тайбың кичээли бээр.

Партия, совет органнарының удуртулгазы-биле бистиң республиканың улус өөредилгезиниң ажылдакчылары, школа болгаш школадан дашкаар база школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң башкы коллективтери школа реформазының кол угланыышкыннарын амыдыралга боттандырар дээш улуг белеткел ажылын кылып, шудургу ажыл-ижи-биле Билиглер хүнүн уткуп турар.

Тыва АССР-ниң Чырыдыышкын министерствозу реформаны боттандырарының хемчеглериниң планын ажылдап кылган. Шак ындыг хемчеглерниң улус өөредилгезиниң килдистери болгаш школалар тургускан.

Нитти билигниң хүндүскү школазы 11 чылдыг өөредилгеже шилчииринге хамаарыштыр бирги класска 6 харлыг уругларны 1990 чылга чедир чоорту долузу-биле хүлээп алырының планы саналгазын Чырыдыышкын министерствозу болгаш Кызыл хоорайның база районнарның улус өөредилгезиниң килдистери тодаргай санап кылган.

Партия болгаш чазактың аныяк өскенни өөредир дугайында ада сагыш салыышкынынга хей-аът кирбишаан, ак сеткилдиг, эки түңнелдиг ажылдап турар башкылар школа болгаш уруглар албан черлериниң коллектив санында бар. Оларга Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга школазында А. С. Кечил-оолду, Кызылдың № 4 школазында Л. Г. Петраковаңы, Туранның № 2 школазында Г. М. Бочарованы, Хову-Аксы № 2 ортумак школазында Д. А. Кимованы, Эрзинниң ортумак школазында Л. Т. Дамба-Хүүракты, Сарыг-Септиң № 2 школазында Н. В. Жлудкованы болгаш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Республиканың школаларында 4500 ажыг башкы ажылдап турар. Эге класста ажылдап турар башкылар шуптузу чогуур билиглиг. 4-10 класста ажылдап турар башкыларның 92 хуузу дээди эртемниг боор турар. Чаа өөредилге чылында 500 ажыг тускай эртемниг аныяк специалистер биске немешкен. Оларның иштинде Иркутскиниң, Красноярскиниң, Кызылдың болгаш өске-даа хоорайларның дээди өөредилге черлериниң доозукчулары бистиң ырак-узак-даа, төп-даа школаларывыста ажылдап эгелээн. Башкыларга моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирериниң доктаал-шиитпирлери хүлээп алдынган. Чаа өөредилге чылында бистиң республиканың башкыларының шалыңынга немелде ниитизи-биле 3 миллион хире рубльге өзер. Оон-биле чергелештир башкының харыысалгазы болгаш оон ажылынга негелдези бедиир дээрзи билдингир. Башкы болгаш кижизидикчи башкы бүрүзү реформаны боттандырарының тускай планын тургузуп алгаш, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаары чугула.

Реформаның бир кол өзек айтырыы күш-ажылга кижизидилге болгаш өөредилге болур. Өөредилге планынга күш-ажылдың кичээлдериниң шактары ийи катап улгадыр. Өөреникчилерниң назын харының чергези-биле бүдүрүкчүлүг күш-ажыл кылыры школа амыдыралының чарылбас кезээ апаар. Школачыларның бүгү нитти ортумак өөредилгези ам бүгү нитти профессионалдыг өөредилге-биле долдуртунар апаар.

Школа болгаш бүдүрүлге черлериниң аразында харылзаазы эм үндезини-биле чаартынар. Өөреникчилерни күш-ажылга кижизидеринге бүдүрүлге биле школаның харылзаазы деңнешкен.

«Школаның херээ — бүгү чоннуң херээ» деп реформа кыйгырып турар. Маңаа хажызындан анаа хайгааракчылар турбас болгаш кым-даа чыдып калбас ужурлуг. Ынчангаш бүгү чоннуң байырлалы — Билиглер хүнүнде реформаның идеязын, сорулгазын өөреникчилерге, ада-иелерге, күш-ажылчы коллективтерге калбаа-биле тайылбырлаары, билиндирери, реформаны амыдыралга боттандырары чугула базым болур.

Н. КОНГАР,
Тыва АССР-ниң чырыдыышкын министри.

50 чылдарның эгезинде Орлов хоорайның педагогика училищезин дооскан аныяк уруг Тывага ажылдаары-биле чедип келген. Мария Ивановна Чараш-оол башкылаашкынның баштайгы базымнарын Тываның ырак районнарының бирээзи Эрзинге эгелээн. Анаа ол орус дыл кичээлин башкылап турган. Арга-дуржулга чок-даа болза, ажылынга кызымаккай, ак сеткилдиг чоруу-биле ол ынчан-на чоннуң хүндүткелин чаалап апкан. Чылдар эрткен, башкының дуржулгазы бедип, өскелерге арга-сүмезин берип турар апарган. Мария Ивановнаның чылыг, чымчак чагыг сөстерин ооң өөреникчилери өөрүшкү-биле сактып чоруурлар. Оон өөредип каан өөреникчилери республиканың улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чоруурлар.

РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Мария Ивановна Чараш-оол бо хүннерде Кызылдың № 3 ортумак школазында ажылдап турар. Ол ук коллективте эге класстар башкыларының методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу. Хоочун башкы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип чоруурундан ангыда идепкейлиг хөй-ниитичи. Ол хөй чылдарда партия организациязының секретарынга ажылдап келген. Пионер, комсомол организациялары-биле база доктаамал быжыг харылзаалыг ажылдап чаңчыккан. Эрттирип турар кичээлдериниң деңнели бедик.

ЧУРУКТА: РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы М. И. Чараш-оол.

В. ТАНОВТУҢ сөзү болгаш фотозу.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

⊙ Тываның ном үндүрер чери 1930 чылдың июнь 30-де тургустунган. Ол чылын алдан парлаар ама хемчээлдиг 3 номну 9,2 муң кезек тиражтыг кылдыр парлап үндүрген.

⊙ Тывага баштайгы парлаттынган номнарның аразында «Улуг улус көөр ужук», «Сан бодалганың ному», «Башкы Ленин», «Бүгү делегейниң пионер уругларының слёду» болгаш партия өөредилгезиниң, колхоз тургузуушкунунуң, санитар чырыдыышкынның айтырыгларын чырыткан янзы-бүрү номнар бар.

⊙ «ВКП (б)-ниң допчу төөгүзү», «Медицинаның ортумак ажылдакчыларынга дуза», «Шаандакы болгаш амгы Тыва», «Кинчиниң чаза шапканы», «Лениниң намдары» деп номнар-биле танышкан. А. С. Пушкиниң «Капитан уруу», П. П. Ершовтуң «Мөгениг аътчыгаш», А. М. Горькийниң «Макар Чудра» биле «Январь тозу», С. К. Токаның «Үүр даргазынга үш чыл болдум», «Мээң сактыышкыным», В. Ш. Көк-оолдуң «Чалым хая» деп номнары — тыва дылга үнген баштайгы чечен чогаал номнары болур.

⊙ 1946 чылда тургустунган «Улуг-Хем» альманахтың тыва дылга 57, орус дылга —19 номери парлаттынган.

⊙ 1945 чылдан бээр бо хүннерге чедир 6000 ажыг номнарны 14,3 миллион ажыг кезектиг тиражтыг кылдыр парлап үндүрген. Чыл бүрүде 60-70 хире номнарны 420,0 муң кезек ортумак тиражтыг кылдыр парлаары планнаттынып турар. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Лениннин ажылдары, СЭКП-ниң чугула документилери, философия, төөгү, этнография, филология эртемнериниң талазы-биле шинчилелдер, чечен чогаал болгаш өөредилге номнары үргүлчү парлаттынып турар. Оларга «Тываның төөгүзү» (ийи томнуг), «СЭКП-ниң тыва организациязының төөгүзүнүң очерктери», «Тыва АССР-ниң экономиказы», база «Тыва литератураның библиотеказы» деп 21 томнуг түү болгаш өске-даа номнар хамааржыр.

ЧОГААДЫКЧЫ ЁЗУ-БИЛЕ

СЭКП ТК-ның хүлээп алганы нитти билиг болгаш профессионал школаның реформазы башкылар коллективтеринден эң-не чогаадыкчы ёзу-биле шынарлыг ажылдаарын негеп турар. Чаа школа реформазы дээрге—улус өөредилгезиниң ажылын экижидер талазы-биле партияның ада сагыш салыышкыны-дыр.

Бистиң Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазының башкылары школа реформазының сорулгаларын амыдыралга боттандырары-биле мурнунда тодаргай сорулгаларны салган. Ынчангаш коллектив чаа өөредилге чылын. Билиглер хүнү — сентябрь Бирни өөрүшкүлүг уткуп турар. Башкылар чайгы үеде школа септээринге, өөредилге кабинеттери дерээринге, көргүзүг материалдары кылырынга идепкейлиг киришкен.

Школа реформазында өөредилге-кижизидилге талазы-биле мурнакчы дуржулганы калбаа-биле ажыглаарын айыткан. Бистиң коллективте база ол ажыл кичээнгейниң төвүнде. Дуржулгалыг башкылар Т. Ф. Куулар, М. О. Лопсан-Серен олар боттарының арга-дуржулгазын аныяктарга күзелдии-биле дамчыдып берип чоруурлар. (Коллективте аныяк башкылар оларның кичээлдеринге олуржуп, өөреникчилер-биле ажылдаарының, оларга теманы билдингир кылдыр тайылбырлаарының дуржулгазын өөренип ап турарлар. Оон ангыда дуржулгалыг башкылар кижизидилге ажылын, ону чедимчелиг чорударының арга-сүмезин берип турар.

Бистиң школада ангы-ангы нацияның уруглары эп-найыралдыг өөренип турарлар. Оларны бистер совет чуртунуң төлептиг хамаатылары болзун дээш билиглер-биле чепсеглеп, интернационалчы, күш-ажылга ынак кижилер болзун дээш өөредип, кижизидип турар бис. Школада интернационалчы найыралдың клуву солун ажылдарны чорудуп турар. Өөреникчилер ССРЭ-ниң хөй национал уруглары-биле харылзажып, бот-боттарының төрээн булуңунуң төөгүзү, чонунуң эки чаңчылдарының дугайын чагаалажып, таныжып турарлар. Ук клубту башкы Т. Х. Доржу удуртуп келген. Ол ышкаш школавыста ленинчи комната уругларны эки аажы чаңга, чаагай чаңчылдарга кижизидеринге улуг рольду ойнап турар. Ону дерээни чараш, анаа эрттирип турар янзы-бүрү ажылдарның идейлиг утка-шынары солун боор турар. Ол ажылдарның удуртукчузу — Татьяна Федоровна Куулар. Оон кызымаккай ажылының түңнелинде ында экспонаттар чылдан чылче байып орар. Ынчангаш уруглар анаа улуг сонуургал-биле кээп, оон ажылдарынга идепкейлиг киржип турар. Ылангыя башкылар, чурукчулар, композиторлар, артистер, малчыннар болгаш өске-даа мергежилдиң кижилери-биле ужуражылгалар эрттиреринге бистиң уруглар зажок сонуургалдыг. Ынчангаш коллективтиң башкылары оларның күзелин деткип, солун чүүлдерни организастап келген.

Чаа өөредилге хүнүнүң баштайгы хүну, сентябрь Бирни—Билиглер хүнү кылдыр бо чылын чарлаан болгай. Ол база бистиң партиявыстың совет кижилерниң ханы болгаш быжыг билиглерже чүткүлдүг болур чоруун улам деткип турарының херечизи. Быжыг билиг дээш демисежири, ниитиниң эжыктыг ажылынга идепкейлиг киржири — совет аныяктарның херээ. Ол хүлээлгезин аныяк-өскенниң төлептиг күүседиринге бистер, башкылар үлүүвүс киирер, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаар апаар бис.

Р. ЧУДАК,
башкы.

УРУГЛАРЫМ

Күзелдерим кужу кайдал?—
Хүлүмзүрээн чаштарымда.
Авазы дег чаны топтуг
Ажы-төлүм төлептиинде.
Чоргааралым дөзү кайдал?—
Чонну мактаан оолдарымда.
Улуг чуртум чаартыкчызы
Уран холдуг кыстарымда.
Кадыг иштен ойта душпес
Халышкылар эрес, кежээ.
Кайы шагдан деми чаңгыс
Кады хөглеп, чурттап
чоруур.

М. ТИРЧИН.

ЧУРУКТА: Кызылдың ийи дугаар ортумак школазында хөй чылдарда башкылап келген хоочун башкы, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы Ария Араптановна Алдын-оол бодунуң удуртуп турар клазының өөреникчилери-биле. Уругларның артында база ол школаның башкызы Нина Чүлдумовна Ооржак.

ИДЕГЕЛИН ШЫНЗЫДАР ДЭЭШ

Билиглер хүнү — сентябрь Бирни удавас ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттышканындан бээр 40 чылын демдеглеп эрттирер Совет Тыва шапкын хөгжүлде болгаш күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткуп турар. Бо үениң дургузунда Тыва АССР хөгжүлдениң херии базымнарын кылган. Оон тодаргай чижээ, бо чылын республикада база бир чаа өөредилге чери—Красноярскиниң кедээ ажыл-агый институдунуң филиалының ажыттынганы. Ол — республикада үш дугаар дээди өөредилге чери. Чаа дээди өөредилге чериниң директору С. С. Монгуш-биле бистиң корреспондентивис беседалашкан.

— Чаа өөредилге чериниң баштайгы студентилериниң дугайында номчукчулар сонуургап турар дээрзи билдингир. Ол дугайын чугаалап көргүнерем. Сонгукчу Сазыг-оолович.

— Баштайгы экзаменнер доозулган. Бистиниге өөреникээр оолдар, кыстар хөй болуп турары өөрүнчүг. Аныяктар, школа доозукчулары — шупту 228 кижи кирериниң экзаменнерин бо чайын дужааган. План ёзугаар 100 кижи хүлээп алыр турган бис, ол күүсеттинген. Конкурс улуг болган дээрзи үстүнде саннардан билдингир. Ийи факультетте 50-50 студентилер хүлээп алдынган. Бистиң хүлээп алган студентилеривис 70 хуузу ажыл-агыйларның күзели-биле өөренип келген, ол ышкаш оларның көвей кезии кедээ ажыл-агыйның ангы-ангы адырларынга ажылдап чораан күш-ажыл стажтыг кижилер.

— Башкы, ажылчын кадрлар-биле хандырылганар кандыгыл?

— Республиканың кедээ ажыл-агыйын улам хөгжүдери-биле бижыг билиглиг дээди эртемниг специалистерни белеткээри—кол сорулгавыс ындыг. Республиканың партия, совет база кедээ ажыл-агый удуртукчуларының дузазы-биле чаа өөредилге чериниң материал-техниктиг баазазы тургустунуп турар. Өөренир корпузувустуң септелгези доозулган. Өөренир аудиториялар болгаш кабинеттер, лабораториялар дериттинип турар. Студентилер чурттаар нитти чуртталга бажыны белен. Башкы болгаш ажылчын кадрлар-биле четчелениишкинивис чедиишкинниг чоруп турар. 13 кижи составтыг башкылар коллективи тургустунган. Ол башкыларның аразында беш кижи эртем аттыг болуп турар.

— Келир үеде сорулгаларынар?

—Келир өөредилге чылындан эгелеп бот-өөредилге салбырын болгаш белеткел курузун ажыдар деп планнап турар бис. 1986 чылда механизация азы экономика факультедин ажыдары көрдүнүп турар.

— Билиглер хүнүн чаа өөредилге чериниң студентилери, башкылары канчаар уткуп турарыл?

— Бо чылгы сентябрь Бир — Билиглер хүнү биске төөгүлүг, уттундурбас хүн болуп артар. Ынчангаш ону байырлалды-биле демдеглеп эртирер бис. Бистиң студентилеривис, башкыларывыс күш-ажылдың, дайынның хоочуннары-биле солун ужуражылгаларны кылыр. Ол ышкаш чаа номнар делгелгезин организастап эттирер бис.

Партия, чазавыстың улуг ада сагыш салыышкыны —билиг чедип алырының бүгү аргаларын тургузуп берип турарынга өөрүп турар бис.

БАШКЫЛАР ДУГАЙЫНДА СӨС

Уруг-дарыгның кижи мөзүлүг болуру ада-иезинден хамааржыр деп чечен-мерген чугаа бар. Ол бодалды бистиң өгбелер школа, училище болгаш институт чок турар үеде чогаадып каан-даа болза, буянныг утказы хевээр арткан. Амгы үеде аныяк салгалды мөзүлүг кижилер кылырынга башкыларның киржилгези чугула болгаш ада-иелерниң эртемден өңнүктери болу берген. Сентябрь чоокшулап орда, школаның белеткелин болгаш башкылар дугайын бодай бээр мен.

Мээн чаш чораан үем кызыл-булуң, чайлаг школазы база школа-интернатка эрткен болгаш даады башкылар холунга ладыккан чүве. Ол үеде бистиң башкыларывыс хүндүс кичээлдерни эрттиргеш, кежээ дургу бистерниң аравыска турар, бир-ле солун төөгү чугаалаар, бир-ле бөлгүмнү удурткан азы бот-кичээл кылганывысты хынаар турган. Ынчангаш бистерниң чурум дээрге тергиин болгаш кандыг-бир эртем чедип дары — бистиң кол бодалывыс турган. Ам башкыларым дугайында сактып көрейн.

«ПРОФЕССОР»

Үжен чеди чыл боор. Ынчан мен Чадаананың пионер лагеринге турган мен. Ол башкы бистиң пионер вожатыйы турган. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Улуг-Хем кожууннарының пионер уруглары каттыжып келген бис. Моңгуш Аракчаа бистиң директорувус, Моңгуш Маадырыкчы Семён Уровкоп база Игорь Эргил-оол —бистиң вожатыйларывыс. Эргил-оол башкы бистиң майгынны шала кежээликтей эргил кээрин сактыдыр мен. Арай шуугажып чыткан болзувусса, арай эргеледи чугаалап каарга, ол олчаан шимээн чок баар бис. Эртен эрте чыскаал болурга, бистиң отряд хамыкты мурнаар турган.

—Эртенги күш-культурадан озалдап болбас!

Эргил-оол башкыдан өөренип алган бир эки чаңчылым болза, ажылдан болгаш хуралдан черле озалдавас апарганым чүве. Бо хензиг чижек, мен бодаарымга, дыка ханы утка-лыг. Чүге дээрге башкы кижиниң өөреникчилеринге чүү хире салдарлыын бадыткап турар.

Бо чазын Кызылдың башкы училищезинге чораан мен. Ужуражылга болган. Кежээ музей көргүзүп, тайылбыр бериип турдум. Игорь Чагович Эргил-оол ол училищеде улуг назылыг апарган болгаш хамык башкыларның арга-сүме алыр «профессору» болу бергенинге даан коңчуг чоргаарланган мен ийин.

ДОСТАЙ БАШКЫ

Мээң бир өөреникчим башкы апарганынга коңчуг өөрүп чоруур мен. Ынчан Кызылдың башкы училищезинге башкылап турдум. Оржүм болгаш томааныг оол турган. Ам ол төөгү башкызы Иргит Араптанович Достай. Ажылдап турар чери — Каа-Хем районнуң Сарыг-Септе С. К. Тока аттыг ортумак школа. Достай башкы бодунуң башкылаар эртеминге кызымак, мергежилдиң көргүскен дээрзин чоя шупту билир. республиканың тергиин башкыларының хуралдарынга бодунуң мурнакчы дуржулгазын илеткеп шаг болган. Мен чүгле Иргит Араптановичиниң бодап үндүрүп келир онзагай аргаларын, янзы-бүрү черлер-биле шүүт харылзажы бээр эптиг-эвилеңин, хөй-ниитиниң ажылын ыяап-ла күүседир чаңчылдыг болгаш бодун долгандыр улуг, биче кижилерниң мөөңнептерин кайгаар мен.

Достай башкының саналын ёзугаар Каа-Хем районнуң төвүнге ол черге төрүттүнген, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры, Тываның улустуң чогаалчызы, 1944 чылда тыва төлээлерин баштап алгаш, Тываның Совет Эвилелинге эки тура-биле киреринин бижээн дилегнин сөзүн ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннериниң мурнунга орустап кыйгырган Салчак Калбак-Хөрекович Токаның тускай музейин кылдырткан. Ол музейде тыва чоннуң бурунгу болгаш амгы төөгүзүнге холбашкан үнелиг материалдар делгеттинген ырак-узак черле улустар кээп көрүп турар апарган. Ол музейниң хамык материалдарын Достай башкы бээр эгелеп чыгган болгаш ол буянныг ажылга школачыларны, комсомолчуларны, ол чер чурттуг орус, тыва хоочуннарны калбаа-биле киириштирген.

База бир чижек. Каа-Хем районда орус, тыва эки турачылар Ада-чурттуң дайынынга көвей киришкен. Достай башкы ол черге ажылдап база чурттап, чүс-чүс фронтучуларның чизе-даңзызын түс-түс кижилерден база архив черлериңден айтыртынып чорааш кылып алган. Иргит Араптанович, болдунар-ла аргазы-биле, Каа-Хемге чурттап чораан кызыл партизаннарның, хоочун коммунистерниң, баштайгы колхоз тургузукчуларының, ылангыя Ада-чурттуң Улуг дайынының орус, тыва киржикчилериниң чуруктарын база тыпкылап алган, оларның түс-түс допчу намдарынга хамаарышкан чагаалары, документилерни, эт-септи чыычарлап чыып алган болгаш ам ол районнуң төвүнге дайынчы алдар болгаш күш-ажыл музеййин кылдыртып турар. Бо-ла бүгү ажылды Достай башкы кичээлдерин эрттирип кааш, хостуг шагында болгаш чайгы дыштанылгазының үезинде каш-каш чылдың дургузунда кылып келген. Аныяк башкылар бо башкыдан үлегер алырын сеткилимниң ханызындан кыйгырып тур мен.

БИЧИИ БАШКЫ ЧОРААНЫМ

Үжен тос чылдың чазынында суму даргазы Моңгуш Чудурук биле нам үүрүнүң даргазы Сат Шыырап мени бичии башкы кылдыр томуйлап каан-нар. Тыва бижиктиң он чыл оюнда Хөндергей сумузунга бижик билбес кижилер турбас кылдыр ажыл чорудар деп сургаар болган. Бижик бөлгүмү башкылап турдум. Мээң кичээлдеримге аныяктар болгаш улуг кижилер эндерлиш келир турган. Бижик билбес кижилерге адын салыптар, солун номчуптар кылдыр өөредир, ынчаарга шору билир кижилерге сан бодадыр болгаш агар политика кичээли чорудуп турдум. Мээң канчаар башкылап турарымны аревээн аныктар үүрүнүң даргазы Моңгуш Бичээ кезек-кезек хынаар турган. Ынчан кичээл дугайын аалдарга болгаш өглерге тарадыр мээң бир дыңнгыр улаачым турган. Бижик бөлгүмү болур хүн аъдын мунупкаш, халдып келир оолла болгай. Ынчан ол чеди бе, сес бе харлыг турган боор. Улуг улус саны кадар, кызырып чадажып орда, ол улаачым мурнай бодаптар кылдыр өөренип алганын сактып ор мен. Ам ол хүндүлүг болгаш сураглыг башкы апарган, Кызылдың башкы институдунда ажылдап турар. Ол болза, дыл эртеминиң кандидаты Доржу Сенгилович Куулар ол ийин. Ук шаанда мээң хаак аъттыг чораан улаачым ам орус, тыва дылдарда эртемниң болгаш өөредилгениң номнарының автору болгаш сураглыг башкы апарганы — Совет Тываның шапкын хөгжүлдезиниң база бир барымдаазы ол-дур.

М. КЕНИН-ЛОПСАН,
чогаалчы, төөгү эртемнериниң кандидады.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле **шаңнаары болза:**

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Анатолий Яковлевич **Апраев** —ССРЭ-ниң Күрүне банкызының Тывада конторазының кол ревизору.

Людмила Степановна **Белоногова** —№ 10 сес чыл школазының директорунуң өөредилге ажылының талазы-биле оралакчызы.

Клавдия Николаевна **Борговкова** —заводтуң кол бухгалтери.

Владимир Филиппович **Винников** —«Красноярскцелинмонтаж» трестиң тускайжыткан № 624 КМК-зының мастери.

Клавдия Фёдоровна **Володькова** — «Тыва тудуг» трестиң килдисте инженери.

Тимофей Дмитриевич **Волошин** — республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң инспектор-ревизору.

Вера Ивановна **Глызина** — «Тудуг кезектери» комбинатының кол бухгалтериниң оралакчызы.

Матрёна Екимовна **Григорьева** —пенсионер.

Иван Алексеевич **Горбачёв** — «Востоксантехмонтаж» трестиң КМК-зының мастери.

Селеймаа Ойбаевна **Данзырын** —кооперативтиг профтехучилищениң кижизидикчи башкызы.

Анай Иргитовна **Демир-оол** — «Шын» солун редакциязының улуг корректору.

Сергей Акимович **Дорогин**— № 3 АТБ-ниң чолаачызы.

Сергей Игнатьевич **Дрыгин** — Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйының кол мал эмчизи.

Фаина Георгиевна **Дубовская** — Бүгү-эвилелдиң театр ниитилелиниң тыва салбырының баштаар чериниң харыысалгалыг секретары.

Леонид Алексеевич **Забоев** —хоорайның улусчу контроль комитединиң даргазы.

Любовь Константиновна **Замятина** — Статистика эргелелиниң санаалга төвүнүң бюро эргелекчизи.

Анна Николаевна **Захарова** — № 10 сес чыл школазының башкызы.

Екатерина Кирилловна **Золотарёва** — ССРЭ-ниң Тудуг банкызының Тывада конторазының эргелекчизиниң оралакчызы.

Галина Николаевна **Зрюкина** — республиканың онкология диспансериниң лаборантызы.

Иван Александрович **Ильин** —СЭКП Кызыл хооркомунуң чанында парткомиссияның даргазы.

Викторина Владимировна **Клюева** —кооперативтиг профтехучилищениң директорунуң өөредилге-бүдүрүлге ажылының талазы-биле оралакчызы.

Анна Ивановна **Козырёва**— «Тыва тудуг» трестиң кол бухгалтери.

Надежда Сергеевна **Конышева** — республиканың Статистика эргелелиниң килдис начальниги.

Евгений Борисович **Коржавин** — № 10 сес чыл школазының башкызы.

Лидия Ивановна **Кротова** — Тываның күрхайгаарал лабораториязының улуг инженери.

Шагдыр Седий-оолович **Куулар** — республика прокуратуразының истелге килдизиниң прокурору.

Валерия Ивановна **Кунаева** — пиво заводунуң ажылчыны.

Евдокия Дмитриевна **Липейская** — пенсионер.

Сергей Варфоломеевич **Лиховид**— улус депутаттарының хоорай Совединиң күускомунуң культура килдизиниң чурукчузу.

Роза Григорьевна **Лишинская** — ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының начальнигиниң оралакчызы.

Николай Сергеевич **Луконин** — пенсионер.

Владимир Яковлевич **Луканов** — аъш-чем бараанннар садыының штукатур-маляры.

Зоя Фёдоровна **Луканова** — дүлей уругларның школа-интернадының улуг кижизидикчи башкызы.

Валентина Дуваановна **Маадыр** — «Шын» солун редакциязының улуг корреспонденти.

Надежда Павловна **Мамедова** — республиканың ном садыының конторазының улуг садыгжызы.

Фёдор Григорьевич **Маничев** — «Тыва суг тудуг» трестиң бүдүрүлге - технологтуг четчелээшкин эргелелиниң авточудурукчузунуң машинизи.

Анна Васильевна **Маркошева** — республиканың «Зооветснаб» каттыжыышкынының склад эргелекчизи.

Александр Николаевич **Меньчиков** — ДОСААФ-тың каттышкан техниктиг школазының мастери.

Сергей Макарович **Неделин** — республиканың тараа продуктулар эргелелиниң начальниги.

Валентина Ивановна **Пичугова** — «Востсибгипрозем» институттуң Тывада филиалында сектор удуртукчузу.

Галина Авдеевна **Потылицына** — уран чүүл училищезинде экономист.

Валентина Михайловна **Русанова** — «Тудуг кезектери» комбинаттың плап килдизиниң начальниги.

Григорий Алексеевич **Сахаров** — «Тыва септелге-тудуг» трестиң Сарыг-Септе септелге-тудуг участогунуң начальниги.

Софья Емельяновна **Сметанина** — республиканың Министрлер Чөвүлелиниң автобаазазының улуг бухгалтери.

Анна Ивановна **Смирнова**— Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң килдизиниң улуг инженери.

Ираида Кондратьевна **Соболева** — пассажирлер аргыштырар АТБ-ниң улуг бухгалтери.

Клавдия Фёдоровна **Соловьева** — аъш-чем бараанннар садыының № 16 магазининиң улуг садыгжызы.

Василий Александрович **Сороковых** — Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң улуг инженери.

Лидия Васильевна **Соян** — № 24 уруглар яслизиниң ажылчыны.

Нина Ивановна **Сухинина**— Садыг министерствозунуң септелге-тудуг эргелелиниң прорабы.

Хомушку Хертезиновна **Сюрюн-оол** — Тываның ном үндүрер чериниң корректору.

Зинаида Ивановна **Ткачёва** — уруглар бажыңының ажыл-агый эргелекчизи.

Николай Семёнович **Труфанов** — хоорайның № 4 ПТУ-зунуң мастери.

Надежда Степановна **Филимонова** — СЭКП хооркомунуң килдис эргелекчизи.

Людмила Ивановна **Хлыбова** — ССРЭ-ниң Тудуг банкызының республика конторазының килдис начальниги.

Виктор Павлович **Хлыстун**— республиканың туберкулёзка удур диспансериниң кол эмчизиниң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы.

Пётр Тимофеевич **Черанёв**— республиканың Тараа продуктулар эргелелиниң сайгарылга баазазының ажылчыны.

Георгий Захарович **Черников** — Тываның хөгжүм-шии театрының актёру.

Лилия Александровна **Шкапова** — «Тыва кедээ тудуг» трестиң бүдүрүлге-технологтуг четчелээшкин эргелелиниң инженери.

(Уланчылыг).

СПОРТТУҢ БАЙЫРЛАЛЫ, НАЙЫРАЛДЫҢ ФЕСТИВАЛЫ

«Найырал-84» маргылдаалар спортка улуг болуушкунну болдурган. Москвага, Таллинге болгаш социалистиг өлээн каш чурттарның стадионнарынга ук маргылдааларның кол кезээ доозулган. СЭТА-ның спорт редакциязының дилээнин ёзугаар «Найырал-84» маргылдааларның кол судьязы, ССРЭ-ниң Спорт комитединиң даргазының оралакчызы Н. И. Русак мынчаар чугаалаан.

— Бодунуң программазында спорттуң 28 хевирлери кирген «Найырал-84» маргылдаалар бистиң чуртувустуң болгаш Болгарияның, Венгрияның, ГДР-ниң КУДР-ниң, Кубаның, МАР-ның, Польшаның, Чехословакияның стадионнарынга эрткеш, делегей спортунуң улуг байырлалы болуп, аныяктарның найыралының болгаш кады ажылдажылгазының чайынналчак фестивалы болган. Бөмбүрзектиң шыырак спортчуларының аңаа киржип, ол маргылдааларның хөй кезиинге бедик түңнелдерни чедип алганы—делегейниң спорттуг шимчээшкининиң чыл демдеглелинге уттундурбас арынны киирген.

Чамдык эң-не солун саннар мындыг: маргылдааларга 50 чурттуң төлээлекчилери киришкен, чүгле Москвага болгаш Таллинге безин 2364 спортчу маргышкан. Делегей чергелиг чедиишкиннерниң даңзызынга бо хүннерге чедир безин 18 чаартылганы кылган, оларның 12-зи —олимпийжи негелделерге дугжуп турар.

Европаның 17 рекордун, 101 национал, ооң иштинде ССРЭ-ниң 27 рекордун тургускан.

Моон алгаш көөрге, «Найырал-84»-түң маргылдаалары, АКШ-тың администрациязының буруузу-биле Лос-Анджелестиң чайгы олимпиадазынга киришпейн барган, ат-сураглыг спортчуларга боттарының мергежилин көргүзер, эң бедик көргүзүглер дээш демисежиинге олар белен турганын бадыткаар арганы берген.

«Найырал-84»-түң маргылдааларын Лос-Анджелеске болган Олимпиадага «догааштыр» организаставаан дээрзин база катап демдеглээри чугула. Ындыг маргылдаалар делегей спортунуң принциптерин болгаш чаңчылдарын ёзугаар олимпийжи оюннарның мурнунда болгаш соонда-даа болуп тургулаан. Бистиң олимпийжи шимчээшкинни деткииринче, ооң бүдүн-бүрүн болгаш арыг-чаагай чоруу дээш демисежиириче чайгылыш чок беленивисти ССРЭ-ниң НОК-туң бо чылдың май 8-те, кылган медегелинге демдеглеп, олимпийжи хартияга бистиң бердингенивисти демдеглээн болгай.

«Найырал-84»-түң маргылдааларынга чүгле социалистиг чурттардан эвес, харын база Азияның, Африканың, Латин Американың дыка хөй хөгжүп эгелеп турар чурттарындан, а ол ышкаш Австриядан, Бразилиядан, Грециядан, Даниядан, Италиядан, Канададан, Финляндиядан, Франциядан, Швециядан болгаш өске-даа капиталистиг чурттардан спортчулар кээп киришкенин база демдеглээр херек.

Ынчангаш делегей деңнелиниң ол хире хөй төлээлекчилериниң киришкен маргылдааларын массалыг информация чепсектериниң сонуургааны билдингир болбайн аан. Чижээ, Москвага маргылдааларны 60 ажыг чурттардан келген телевидениениң, радионуң, информация агентилелдериниң, солуннарның болгаш журналдарның 1500 ажыг корреспондентилери бижип, чырыдып турганнар.

Спортка ынактарга, специалистерге болгаш журналистерге чогум кандыг-кандыг түңнелдер эң солун болганыл? Маргылдааларның тиилээн маадырларының аттарын санаары дыка хөй үени негээр апаар. Ынчалза-даа, чижээлээрге, Болгариядан келген Людмила Андонованың бедиин халыырынга 270 сантиметрни ашкан «космосчу» шуражкызын, ГДР-ден келген Уве Хоннуң копьёзунуң кажан-даа көзүлбээн —104 метр 80 сантиметр ужугуушкунун, ГДР-ниң хереэжен спортчузу —делегей рекордсмени Сильвия Герасттың —100 метрге брасс-биле эштирииге болгаш 4х100 метрге команданың каттышкан эстафетазынга көргүскүлээн кайгамчыктыг секундаларын, бистиң сугга эштикчивис Сергей Заболотныйның 200 метрге оргалап эштирииге чедип алганы делегей рекордун азы ча адарынга делегей рекордун катаптаан совет спортчу Ханда-Цырен Гамбожаповаың түңнелин ам канчап сагынмас боор?

«Найырал-84»-тү көрүп, ооң дугайында парлалгага бижип турганнар ол маргылдааларның тиилекчилериниң болгаш шаңнал четкен спортчуларының көргүзүглери Лос-Анджелеске болган маргылдааларның дээре дээн киржикчилериниң көргүзүүнден ажыг болганын чаңгыс эвес удаа тайылбырлап турганнар. Чиик атлетикага Берлинге, Прагага болгаш Москвага болган маргылдааларның киржикчилериниң чартык кезииниң спортчу көргүзүү XXIII Олимпий оюннарының чемпионнарының көргүзүүнден бедик болган. Чижек-биле, боодалганы ап көөр болза, ооң 9 хевириниң чүгле чаңгызы сан-биле деңболган, а Москвага ооң 8 хевирлеринге түңнелдер бедик болган.

Делегейниң ол болуп эрткен спортчу шуулганынга совет спортчулар бистиң чуртувустуң мурнундан төлептиг киришкен. Гимнастар, хемежилер, хостуг болгаш классиктиг хүрештерниң мөгелери, фехтовальщиктер, адыгжылар, чиик атлетиканың чамдык мастерлери, сугга эштириниң болгаш чадаг тергениң мастерлери чедишкиниг болганнар.

ГДР-ниң хөй спортчулары; Кубаның боксёрлары болгаш хереэжен бөмбүкчүлери, Болгарияның уран гимнастиказының төлээлери, Чехословакияның чиик атлеттери болгаш адыгжылары, Польшаның аът мунукчулары, Венгрияның фехтовальщиктери, КУДР-ниң стол тенизиниң мастерлери база катап боттарының адын сыкпааннар... Социалистиг чурттарда спорт улам хөгжүп турар болгаш күш-культураның массалыг чоруу чаа талантылыг спортчуларның өзеринге улуг идиглени берип турар дээрзинге бүгү делегей база катап бүзүрээн.

«Спорт-найырал-тайбың». Бо чылгы спортчу чайның улуг дээн болуушкуну — өңнүктерниң ужуражылгазы— шак мындыг кыйгырыгның адаа-биле чедиишкинниг эрткен. Маргылдааларны бедии-биле организастааны, найыралчы болгаш акы-дуңмалышкы чоруктуг, арбитрлерниң бедик мергежилдии болгаш көрүкчүлерниң ак сеткилдиг шынчызын ол маргылдааларның киржикчилери болгаш аңаа чалаттынганнар үнелеп көргеннер.

Ынчангаш, «Найырал-84»-түң программазында кирген маргылдааларның кол кезээ доозулган. Самбо хүрештиң мастерлери удавас МАР-га, Польшага — беш хевирлерге, Болгарияга — штангистер күжүн, мергежилин шенежирлер. Ол маргылдаалар сентябрь 1-2-де, 5-9-та болгаш 12-16-да тус-тузунда эртер.

(СЭТА).

СОЦИАЛИЗМ ЧУРТТАРЫНДА

ГДР. Үлетпүрүнүң дыка хөй адырларынга эргежок чугула херелгеттинер редукторларны кылып үндүрер улуг бүдүрүлге чери — Пенигде (Карл-Маркс-Штадт округ) завод «Тергиин эки шынарлыг ажылдыг бүдүрүлге» деп хүндүлүг атты он катап чедип алган. Аңаа 35 чылдың иштинде кылып үндүрген продукцияның хемчээли 500 муң кылыгаар болган. Оларны транспорт болгаш көдээ ажыл-агый машиналарын кылырда четчелээринге, чүък көдүрер техникага, даг-руда болгаш химия үлетпүрүнүң дериг-херекселдеринге ажыглап турар. Продукцияның өлээн хөйүн социализмниң акы-дуңма чурттарынче база үндүрүп турар.

ЧУРУКТА: амгы үениң болбаазырангай аппаратуразының дузазы-биле беш муңчук миллиметр чедир бичии хемчээлдиг чүүлдерни кылып турары.

АДН—СЭТА-ның фотозу.

АЛДАРЛЫГ ЧЕПЕЛЬДЕ

БУДАПЕШТ. ВСАП-тың эм болур XIII съездизинге алдар болдурган социалистиг хүлээлгелериниң бирги чүүлү кылдыр Чепельдиң машина кылыр заводунуң ажылчыннары мынчаар бижээн: «Совет Эвилелинче чагыглар күүседиң чорудазының планын хуусаадан эрте күүседир». Олар боттарының шыдаар аргаларын ынак өөренип көргеш, таптыг-ла бир ай болгаш, ССРЭ-же чүгле бо чылдың төнчүзүнде чорудар деп баштай планнаттынган турган беш болбаазырадылга тептерин белеткеп кылырын доозарын шиитпирлээн. ■

— Ол мурнакчы коллективтиң ооң өскээр шиитпирлээрин манавайн турган-даа бис — деп, Чепельдиң металлургия болгаш машина кылыр заводтарының каттыжыышкынының партком секретары Л. Киш СЭТА-ның корреспондентизи-биле беседазынга чугаалаан. Венгрияда хапбарган съезд мурнунуң социалистиг чарыжының үезинде шак-ла ындыг хүлээлгелерни «Кызыл Чепельдиң» өске-даа бүдүрүлгелериниң коллективтери база ап турар. Машина кылыр завод чыл санында-ла Совет Эвилелинче 6 млн. рубльдиң продукциязын чорудуп берип турар. Чепельдиң стандарттыг эвес дериглелер заводунуң ажылчыннары бо чылын Совет Эвилелинче 100 ажыг күчүлүг пресстерни чорудуп четтикпкеннер.

МООЛДУҢ ЭРТЕМДЕННЕРИНДЕ

УЛАН-БАТОР. Республиканың эртемденнери Моолдуң улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге улуг үлүүн киириштирип турар. МАР-ның эртем организацияларында амгы, чедиги беш чылдың иштинде 2300 ажыг эртем ажылдарын болгаш сүмелерни бүдүрүлге черлеринге дамчыдып берген болгаш оларның хөй кезиин бүдүрүлгелерде чедиишкиниг ажыглап турар. Ол дээрге, мурнундагы беш чылдаазындан ийи катап хөй-дүр. Адырларның эртем-шинчилел институттарының коллективтериниң дузазы-биле массалыг херегледдиң болгаш аъш-чем продуктуларының бараанннарының 300 ажыг хевирлериниң шынарын улам экижиткен.

Национал экономиканың кол адыры —көдээ ажыл-агый талазы-биле шинчилел ажылдарын калбартырынче моол эртемденнер кол кичээнгейни салып турар. Олар малдың бедик бүдүрүкчүлүг уксааларын, көдээ ажыл-агый культураларының он-он сорттарын тургускан. Олар Совет Эвилелинден, өске-даа акы-дуңма чурттардан барган боттарының эртемден эштери-биле кады хөй чугула темалар талазы-биле ажылдап турар.

АЖЫКТЫГ КАДЫ АЖЫЛ

БЕЛГРАД. Прибор тудуушкунунуң совет болгаш югослав специалистери саналга техниказының чаа херекселдерин, медицинаның рентген аппаратураларын, демир чазап болбаазырадыр станоктарны санныг программалыг башкарылгазының системаларын демниг күш-ажылы-биле ажылдап кылып турарлар. Эртем болгаш техника талазы-биле ийи чурттуң кады ажылдажылгазының кол темазы чогум-на ындыг боор турар. Ол программа эртемниң бүдүрүлге-биле улам сырый холбаалыг ажылдаарынче угланган. Чижээ, көдээ ажыл-агый машиналарын чогаадып кылырының талазы-биле ажылга кол кичээнгейни бичии механизацияның дериг-херекселдерин тургузуп, оларны кылып үндүрерин организастаарынче улуг кичээнгейни салып турар. Энергетика машиналарын тургузар талазы-биле ажылда күчүлүг энергия блоктарынга ажыглаар ужурлуг улуг хемчээлдиг салгынналдыкчыларны кылып үндүрер айтырыг чугула чери ээлеп турар. Ийи чурттуң металлургтары каңның эң-не арыг болгаш быжыг шынарлыг чаа марказын кады ажылдап тургаш, тургускан болгаш ону автомобиль, машина кылыр бүдүрүлгелерге болгаш өске-даа черлерге ажыглаары дыка хөй хемчээлдиг демирни камнап алыр арганы бээр.

ТЕРГИИН ШЫНАРЛЫГ ПРОДУКЦИЯ

ПРАГА. Үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының бедик шынарлыг продукцияны кылып үндүрери дээш шимчээшкини Чехословакияда улам-на калбарган. Ол шимчээшкинде түс-түс ажылчыннар болгаш бүдүн-бүдүн бригадалар, цехтер, бүдүрүлге черлери киржип турар.

«Кох-И-Нор» дээр бүдүрүлге каттыжыышкынының коллективи «Бедик шынарның бүдүрүлгези» деп хүндүлүг атты ЧССР-де бир дугаарында алган черлерге хамааржыр. Ооң продукциязын республикада болгаш 70 чурттарның, оларның аразында Совет Эвилелиниң миллион-миллион кижилери хүннүң-не ажыглап турар. Ында кылып үндүрүп турар бижик херекселдери болгаш өске-даа канцелярия бараанннары боттарының шынары болгаш идегелдии-биле, калбаа-биле херелгеттинип турар.

Кол-ла сорулгазы — бүдүрүлге чагыгларын чогуур хуусаазында болгаш бедик шынарлыг күүседири боор турар социалистиг чарыш ол коллективтиң чедиишкиниг ажылдаарынга улуг идиглиг боор турар. «Кох-И-Нор» каттыжыышкынының чедиишкини партия организациязының ажылындан база хамааржып турар. Улуг күш-ажылчы стажтыг эң эки коммунист ажылчыннары ында дагдынкычыларга шилип тургускан болгаш олар бүгү участоктарга ажылды чорударынга дузалажып, аныяктарга боттарының байлак дуржулгазын дамчыдып берип турар.

ТАЙБЫҢ КҮЖҮ ТИИЛЕТТИРБЕС

Рейганның Совет Эвилелин «бомбалаарының дугайында» араатанзыг медеглели делегей кырында диргелген айыылдың улуу кайы хире дээрзин көргүскен. Чүге дээрге, рейганчы кыжанышкыннар анаа-ла сестер эвес боор турар. Ол дугайын АКШ-ты 1,8 триллион доллар-биле чоокку беш чылда бажын ажыр чепсегләэриниң талазы-биле канчаарда аажок улуг программа көргүзүп турар. Каттышкан Штаттар 80 чылдарның төнчүзүнге чедир стратегтиг ядролуг частыр чүүлдерниң курлавырлаан санын 11.400-теп 16.880-ге чедир көвүдедирин көрүп турар.

Мындыг айтырыг тургустунуп келир-дир: делегейде халаптыг айыылдыг болуушкуннарны, ядролуг айыыл-халапче делегейниң улам чоокшулаашкынын соксадып болур бе? Бүгүле диптерде хөй-хөй миллион тайбың талалакчылары ийет, соксадып болур — деп, харыылап турарлар. Олар боттарының идегелин Совет Эвилелиниң болгаш бүгү социалистиг дем каттыштырылгазының камгаланыр болгаш экономиктиг күчү-шыдалы, делегейниң коммунистиг шимчээшкини, Азияның, Африканың болгаш Латин Американың империализмге удур күштери-биле, адактың соонда капиталистиг чурттарның чүвени шыны-биле бодап билир бөлүктери болгаш ажылдакчылары-биле холбаштыр көрүп турарлар.

Дайынга удур шимчээшкинниң боттуг аргаларын Голландияга болган чүүл база бадыткап турар. Ол чурттуң чазааның болгаш парламентизиниң америк ракеталарын сайгара тургузарын соңгаарладыр дээн шиитпирин парламентиге саналонал солчуушкунунуң эвес, харын идепкейлиг, массалыг удурланыышкынның тодаргай түңнели, дайынга удур демиселдиң үретүңнелдириниң үлегер-чижээ боор турар-дыр.

Улустарның эң ханы эргежыктарын барымдаалап турар социалистиг күрүнелериниң даштыкы политиктиг саналдарын тайбынга ынакшылдыг өске бүгү күштериниң тура-соруу болгаш чүткүлү-биле сырый холбаштырар болза, делегейде болуушкуннарны эки талазынче өскертип ап болур болгаш тайбынның күштери черле тиилеттирбес деп чүвениң дугайын ол херечилеп турар-дыр.

ЭКОНОМИКТИГ ИМПЕРИАЛИЗМГЕ УДУР

Бужар-чүдек колониалдыг системаны узуткаар чорук оон чаа күрүнелериниң тургустунарынга чедирген. Оларның дыка хөйү политика талазы-биле хосталган-даа болза, амдыгаа чедир-ле кээргел чокка дарлал-мөлчүүшкүнге таваржып турар. Ооң буруузу эң кол капиталистиг чурттарның, хамыктың мурнуда АКШ-тың экономиктиг империализми боор турар. Ол болза, барык чуктуң хөгжүп эгелеп турар чурттарга албадааны деп эргелиг эвес садыг болгаш экономиктиг харылзаалары-дыр. Олар ооң түңнелинде чылдында үш чүс миллиард хире долларны чидирип, каражадап турар. Ол дээрге, оларны даштыкы монополияларның мөлчүп турарының база түңнелидир. Чүгле Каттышкан Штаттарның даштыкыда капитал салыышкыны 221 миллиард доллар чедип турар, а кончаазының нормазы дендии хөй: Чоокку Чөөн чүкте—44,1 хуу, Азияда—22,5 хуу, Африкада—14,7 хуу дээш, оон-даа хөй.

Бо бүгү ол чурттар-биле үлетпүрү хөгжээн капиталистиг чурттарның аразынга канчаар-даа аажок улуг, кадыг-дошкун чөрүлдээни тургузуп турар. Барык чуктуң байыырынче чүткүлдүг, чазый-чилби политиказының түңнелинде хөгжүп эгелеп турар чурттарда экономиктиг өзүлдеге шаптыктаашкын боор, үлетпүр сандарап, үлетпүр болгаш чигэт бараанннарынга өртектерниң хемчээли эвээжеп турар. АКШ-тың болгаш НАТО-нуң-даа оларга салдарын чедирип турар боо-чепсекти эндере бүдүрер чоруу ядыы чурттарга ёзулуг-ла хоозураашкынны болдуруп турар. Ооң түңнелинде хосталган күрүнелериниң амгы үеде даштыкы өре-ширээзи дыка улгадып, ам барык 900 миллиард доллар чеде берген. Бо өрелер талазы-биле хөгжүп эгелеп турар чурттар чылдың-на чүгле хуу кылдыр 130 миллиард долларны төлеп турар. Экономиктиг империализмге удур чүнү кылза экил, чурттар аразынга экономиктиг харылзааларны шынныг болгаш демократтыг үндезин-биле чогум канчаар эде тургузарыл, боо-чепсектиң эндере бүдүрерин канчап соксадырыл, камнаттынган акша-хөреңгини социал-экономиктиг хөгжүлдениң хереглелдеринче канчаар угландырарыл — Каттышкан Нациялар Организациязының үлетпүр хөгжүлдезиниң талазы-биле (ЮНИДО) IV чыыгызы конференциязынга августуң бирги чартында чугаалажып көрген айтырыглары ол боор турар. Ооң киржикчилери — барык 140 чурттуң төлээлекчилери — хосталган күрүнелерниң үлетпүр хөгжүлдезиниң талазы-биле сүмелерни көрген резолюцияларны болгаш түңнел илеткелди хүлээп алганнар.

Г. ШИШКИН.
(СЭТА).

ПАТРИОТТАРНЫҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ

САН-ХОСЕ. (СЭТА). Сальвадорнуң патриотчу күштери чурттуң янзы-бүрү районнарында шаажылакчы аг-шериглерге удур күштүг тулчуушкуннарны кылып турарын тура халышканнарның «Венсеремос» радиостанциязы дамчыткан. Дуартениң улуска удур карыжы эрге-чагырга АКШ-тан шериг, экономика болгаш политика-даа талазы-биле улуг дузаламчыны албышаан, партизаннарга удур чаа-чаа шериг кезектерни, ужар чүүлдү, аар үгер-бооларны, куяктыг танк кезектерин улаштыр-улаштыр октап турар. Ынчалза-даа шаажылакчылар боттарын ёзу-чурумнуң аг-шериглериниң эгелээн шаап халдаашкыны аштырышкынга таваржып турарын чугаалап турар. Национал хосталганың Фарабундо Марти аттыг фронтузунуң отрядтары партизан дайынының тактиказын ажыглап, чүгле эки камгаланып эвес, харын база дайзынче удур шаап халдаашкыннарны үргүлчүлеп турар.

АРААТАНЗЫГ ҮҮЛГЕДИГ

ПАРИЖ. (СЭТА). Палестинаның араб улузунга удур израиль сионистериниң шаанда кылганы араатанзыг үүлгедиишкининиң билдинип келгениниң дугайын француз солуннар дыңнаткан. Бо удаада чугаа болза, Иордан хемниң барыын эриинде Эль-Халильдей барын талага турган Давейма дээр суурга 1984 чылдың октябрь 28-те израиль террористерниң кылганы ханныг үүлгедииниң дугайында боор турар. Ол хүннүң эртенинде чепсектиг терроржуларлыг израиль куяктыг машиналарының колонналары суурже халдап киргеш, ооң чурттакчылары — хереэженнер, кырганнар болгаш уругларже кайы-хамаан чок боолап эгелээнин ол суурнуң даргазы чораан, душ боор диниг арткан Махмуд Ода чугаалаан. Ол хүн ниитизи-биле 500 ажыг тайбың чурттакчыларны араатанзыы-биле өлүргенин суур даргазы чугаалаан. Ол суурну чер кырындан шуут узуткаан, ооң ады израиль карталарда чок апарган.

«Юманите» солуннуң бижээни-биле алырга, шаажылакчыларның хөй кезии амгы үениң «Ликуд» дээр бөлүүнүң баштыны, израильдиң премьер-министри турган И. Шамириниң баштааны «Штерн» деп терроржу организациязының кежигүннери турган.

Давейманың таварышкан айыылы чаңгыс эвес таварылга боор турар. 1948 чылдың апрельде израиль сионистер Дейр-Ясин суурга ханныг үүлгедигин база кылып, аңаа 254 тайбың чурттакчыларны араатанзыг ёзу-биле өлүрген. Ол удаада ону «Иргун» дээр фашистиг терроржу организацияның кежигүннери үүлгеткен, ону база-ла өлээн хөй чылдарда израиль премьер турган М. Бегин удурткан.

ЛИВАНДА БАЙДАЛ

БЕЙРУТ. (СЭТА). Сөөлгү хүннерде Ливанда байдал база катап шиңгыыраан. Бейруттуң мурнуу талазында дескен палестиннерниң Сабра болгаш Шатила дээр лагерьлеринге месилдежип турар бөлүктерниң аразынга сегожип алыышкыннар болгулаан. Удур дедир аткылажыышкыннарга гранатомёттарны болгаш автомат бооларны ажыглаан. Ливан шериглерниң киржилгези-биле месилдежиышкиннерни соксаткан-даа болза, ында байдал дыка дүшкүүрлүг боор турар.

Премьер-министр Р. Караменин кылганы кужениишкиннериниң түңнелинде аткылажыышкынны соксадыр дугайында чедип алдынган дугуржулга турза-даа, соңгу-ливан Триполи хоорайда сегиржип алыышкыннар соксавайн турар. Тайбың чурттакчыларның аразында өлгеннер болгаш балыглаганнар бар.

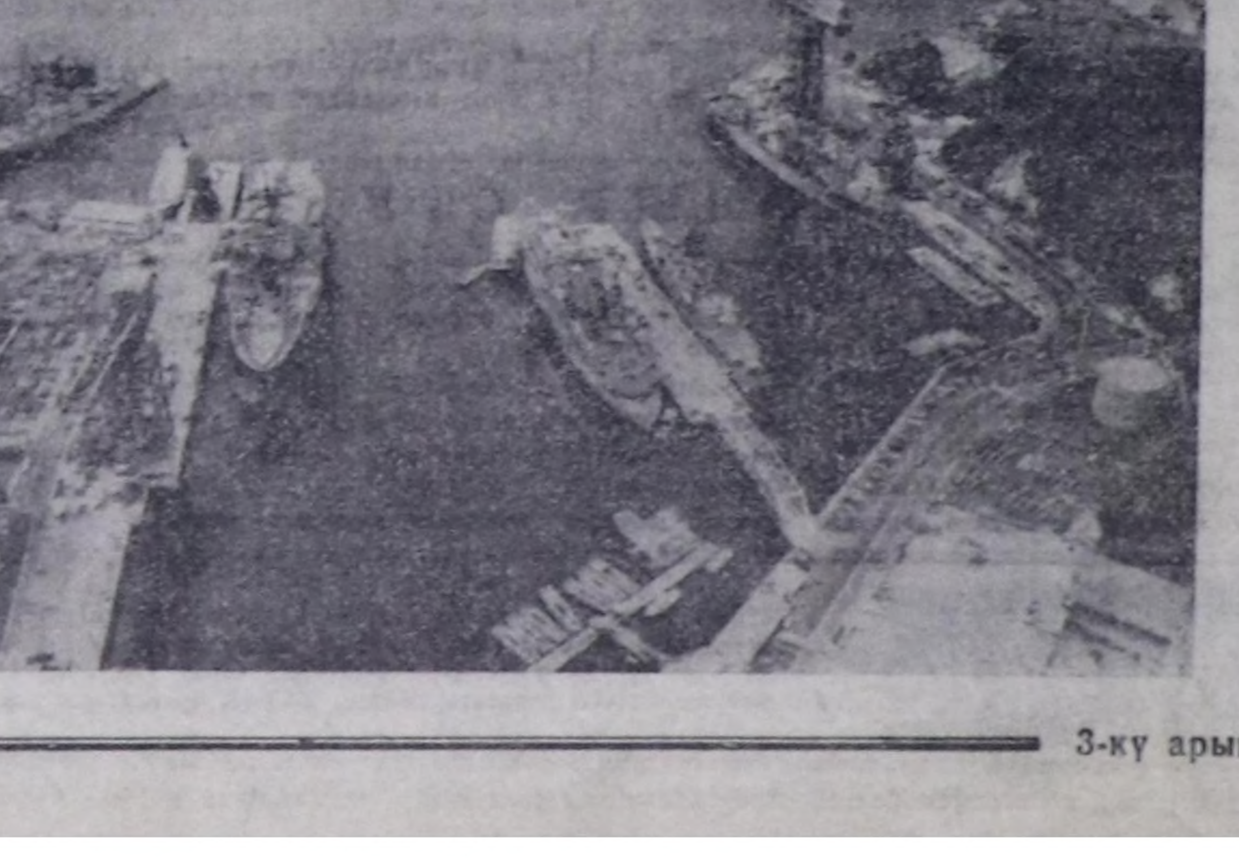

Чалгынныг ракеталарлыг америк шериг корабльдериниң япон порттарга кээринге удурланыышкынны илередириниң массалыг чыскаалы АКШ-тың Йокосукада турар. Ыракты Чөөн чүкте эң улуг баазаларының бирээзи болур шериг-далай баазазынче кирер эжиктиң чанынга болган. Аңаа беш муң ажыг кижи киришкен. Ол чыскаалды дайынга удур чүс ажыг бөлүктерни каттыштырган «Томагавктарны» тургузарын болдурбас бис» дээр, ниити национал шимчээшкининиң штавының кыйгырыын ёзугаар эрттирген. Чыскаалдың киржикчилери ядролуг «Томагавктар»-биле чепсегленген судноларның даңзызында кирген америк шериг корабльдерин шуптузун Йокосуканың мугулдурундан доп-дораан үндүрерин негеп турганнар.

ЧУРУКТА: бүгү-ле турушталарын АКШ-тың ШДК-зының корабльдери эжелеп алганы Йокосуканың портунуң ниити хевири.

ДЖАПАН ПРЕСС—СЭТА-ның фотозу.

БАЙ-КАРА ХӨВЕҢМЕЙ.

БАШТАЙГЫ БАШКЫМ

Демир-ужук тудар кылдыр
Тенек холум чаажыктырган.
Карандаштап чуруур
кылдыр
Кадыг холум
чаңчыктырган —
Кичээнгейлиг
Кижи кымыл?
«А» деп сөс айтып бергеш,
«Авам» деп сөс бижиттирген,
Самбырага саннар бижээш,
Сайгартырган кижи кымыл?
Баштайгы-ла
Башкым ол-дур.
Октаргайже космонавт
Орук баштап ужарда-даа
Өөредип каан ачызы дээш
Өөрүшкүзүн илередип,
Башкызын-на
Баштай сактыр.
Атомну сайгарышкан
Академик эртемденден
Айтырар-даа болзуңарза,
Анча бирги башкызының
Адын ам-даа
Адап бээр боор.
Ынчангаш башкымны мен
Ынакшыл-биле дангаар
сактып,
Ооң чаагай шырайын-даа,
Ооң онза ачызын-даа
Бо-ла көрүп,
Бодап кээр мен.

УТТУНДУРБААН

Сентябрьның алдын хүнү
хүлүмзүрүп,
Сеткилимни чассыткан дег,
хүннеп турда,
Сумка чүктеп эгиннепкеш
школаже
Сууду баскаш чорупканым
уттундурбаан.
Коңга даажы кыңгырт
кылдыр эде кааптар
Коридор ээн, шимээн-дааш
чок чыдып калыр.
Ыткыр тода тайылбырлаан
башкы үнү
Ыржым турган класс орта
дыңналгылаар.
Өөреникчи уругларның
демир-ужүү
Өрү-куду девиржээн дег
маңнай бээрге,
Аккыр саазын кыдыраашка
ынча-мынча
Арай далаш олуруглар
шуушкулаар...
Эмдик холга демир-ужүүн
эптии сүргей
Ээлдек, бедүүн эргим
башкым тутсуп берген,
Адыр-дагыр үжүктерниң
бижиир эвин
Айтып берип турганы мээ
уттундурбаан.
А. ШОЮН.

САННАР, ФАКТЫЛАР

⊙ 1918-1981 чылдарда бистиң чуртта нииити ортумак болгаш тускай эртемин 93,9 миллион кижи чедип алган.

⊙ 153,3 миллион кижи дээди болгаш ортумак (долу болгаш долу эвес) эртемниг, азы ол дээрге, ажылдап турар чурттакчы чонуун 87 хуузу (1983 ч.)

⊙ Улус ажыл-агыйында дээди болгаш тускай ортумак эртемниг 31 миллион хире специалистер ажылдап турар.

⊙ Совет Эвилелинде өөредилгениң янзы-бүрү хевирлеринде 106 миллион ажыг кижи хаара туттунган.

⊙ Нииити билиг школаларында 44,5 миллион, профтехучилищелерде — 4 миллион (оон иштинде ортумак ПТУ-ларда — 2,4 млн.), тускай ортумак өөредилге черлеринде— 4,5 миллион, дээди өөредилге черлеринде — 5,3 миллион) кижи өөренип турар.

⊙ Реформаның негелделеринге дүүштүр амгы үеде улус өөредилгезиниң системазында профтехшколаның ролю өзүп турар. Ынчангаш аңгы-аңгы хевирниң ПТУ-ларын чаңгыс аай хевирниң өөредилге чери— «ортумак профтехучилище» кылдыр эде организастаары көрдүнген.

⊙ Амгы үеде 7500 училищелерде келир үениң ажылчыннары 1400 аңгы мергежилге өөренип турар. Нииити долу ортумак эртем бээр 5 муң хире ПТУ-лар бар

⊙ Келир беш чылда 7 миллион өөреникчи өөренир чаа школаларны тудары планнаттынган, азы ол дээрге бо беш чылдыында барык 2 катап хөй. Ол ышкаш профтехучилищелерниң 800 хире комплекизин болгаш оон-даа өске тудугларны планнаан.

⊙ 1981-1985 чылдарда дээди болгаш тускай ортумак эртемниг 10 миллион хире специалистерни белеткээр.

⊙ Эвилелдешкен, автономнуг республикаларның, крайларның болгаш областарның 900 хире дээди өөредилге черлери улус ажыл-агыйынга чылдың-на 800 муң ажыг дээди эртемниг специалистерни берип турар. Олар кадрларны 450 аңгы мергежилге өөредир.

⊙ 10-10 миллион кижилер чылдың-на чаа мергежилди ап, боттарының квалификациязының деңнелин бедидип турар. Ындыг кижилерниң саны 1983 чылда 47 миллион болган.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Эртинени черден казар,
Эртемнерни номдан тывар.
Эртем чокта
Эртен-даа дүн.
Ужук билбес кижи
Үнү чоктан дора.
Шын сөске чон ынак,
Шык черге үнүш ынак.
Чонның көөрү —
Шолбан караа.
Чепти ажип өөренир,
Чечении сактып өөренир.
Сеткилдиң бичези херек,
Эртемниң улуу херек.

БИЛИГЛЕР—КҮЧҮЛҮГ КҮШ

Бөгүн — бистиң Улуг Төрээн чуртувуста база бир чаа, чаагай байырлал — Билиглер хүнү болуп турар-дыр. Бо дээрге, эртем-билиглерниң ниитилел хөгжүлдезинге совет улустуң чогаадыкчы болгаш тургузукчу күш-ажылынга улуг ужур-дузалыын бедии-биле үнелээнининиң база бир мерген херечизи болур.

Билиглер — күчүлүг күш. Амгы үеде эртем-техниктиг революция шапкын темпилиг чорул турар болгаш оон салдары бистиң бүгү бурунгаар депшилгевиске күштүг. Эртем-билиглерниң дузазы-биле совет кижилер социал, экономика болгаш культура хөгжүлдезинде көстүп көрбээн чедиишкиннерлиг апарган. Космос делгемнерин чаалап алыры, атомнуг болгаш ядролуг энергияның күжүн тайбың тургузуушкунга ажыглаары, кижилерниң амы-тынынга айыылдыг аарыглар-биле шынгыы демисел, бедик дүжүттү өстүрери, күштүг электростанцияларны тудары... Эртем-билиглер—күштүг чепсек. Амыдырал-чуртталганы, ажыл-ишти, черле ниитилелди болгаш бойдусту-даа чаартырының, сайзырадырының чепсээ. Хамык ужур билиглер-биле угаан-бодалды байыдып, элбедип, сайзырадып, бызыг билиглер-биле долдуруп алырында эвес. А оларны ажыглаарындан оларның дузазы-биле чаа билиглерни тывар, ажыдарында, чогаадырында болур. Ылангыя кижи бүрүзү чүгле билиглерни канчаар өөренип, шиңгээдип алырының дугайын тывармидан аңгыда, канчаар бодаар, чогаадыр, угаан аргаларын билип, тыва бээр болза, азы ол дугайын бодап чоруур апарза, өөредилгениң эртем-билиг чедип алырының сорулгалары дыка чиигээр. Ол ышкаш билиглерде эгээртинмес кижизидикчи шынар мөөннеттинген. Эртем-билигни шиңгээдип ап тура кижилер чүгле угаангыр-сагыңгыр, тывызык, чечен-мерген, чогаадыкчы апаар эвес, а харын шынчы, дидим, кежээ, эш-өөржү, патриотчу дээн чижектиг шынарларны шиңгээдип алыр.

Улус өөредилгезин сайзырадып, бижик билбес чорукту узуткаарындан эгелээш, бүгү ниитиниң ортумак өөредилгезин боттандырарынга чедир улуг ажыл совет чуртта кылдынган. Эртем-билиг ёзулуг-ла бүгү кижилерниң болган.

Хааның Россияның чонунуң 72 хуузу бижик билбес, а чамдык национал болгаш кыдыг-кызыгаар черлерниң чурттакчыларынга ужук-бижик чок турган.

Чамдык чижектерге доктаап көрээлинер. Хаанныг Россияның чонунуң барык 72 хуузу ужук-бижик билбес, а чамдык национал районнарның, кыдыг-кызыгаар черлерниң нацияларны болгаш бичии улустары бодунуң дылынга ужук-бижии безин чок турган.

Амгы үеде ССРЭ-де 153,3 миллион кижилер дээди болгаш ортумак эртемниг. 1975 чылдың төнчүзүнде улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырында болгаш дээди эртемниг специалистерниң саны 22,7 млн. четкен, азы революция мурнунда ындыг специалистерниң санындан 119 катап ажыг.

80 чылдарның эгезинде нииити билигниң 147 муң хире школаларынга 44 млн. өөреникчилер, 4300 ажыг тускай ортумак өөредилге черлеринге 4,6 млн. сургуулдар, 870 ажыг дээди өөредилге черлеринде 5,2 млн. хире студентилер өөренип турган. Эртемденнерниң болгаш инженерлерниң саны-биле ССРЭ делегейде бирги черде. Делегейниң бүгү эртемденнериниң дөрттүн бир кезии бистиң чуртувуста. Өөредилгениң янзы-бүрү хевирлеринде барык 106 миллион улуг, биче кижилер хаара туттунган. Бо саннар чылдың-на көвүдеп турар. Бистиң чуртувуста өөредилге чүгле халас эвес, а харын-даа сургуулдарга, студентилерге күрүне стипендияларын берип, школачыларны өөредилге номнары-биле халас хандырарын чедип алган.

Совет Тывада бо талазы-биле чедиишкиннер Коммунистиг партияның ленинчи национал политиказының тиилелгезин, социалистиг тургузугнуң ачы-хавыязын илередип турар. Тываларның эртем-билиглерже оруу 1930 чылда чогааттынган национал бижикти чон аразынга нептередип эгелээни-биле холбашкан.

Амгы үеде бүгү нииитиниң ортумак болгаш профессионал өөредилгезин чедиишкиннин-биле боттандырарының бүгү аргалары, байдалдары тургустунган. Нииити билигниң 155 школаларында 64 муң хире өөреникчилер, тускай ортумак өөредилге черлеринде 3,5 муң сургуулдар, профтехучилищелерде барык 2 муң чыгыы аныяк оолдар, кыстар эртем-билиглерни шиңгээдип ап, бедик моральдыг хамаатылар болуп өзүп, амыдыралга болгаш күш-ажылга белеткенип турарлар.

Тывада дээди өөредилге системазы калбарып сайзыраан. Кызылда ам үш дээди өөредилге чери ажылдап, 3 муң ажыг студентилерни келир үениң бедик мергежилдиг башкылары, инженерлери, агрономнары, зоотехниктери кылдыр белеткеп турар. Эртем-шинчилел ажылдары база дүргеп, чедиишкинниг хөгжүп турар. Үндезин чурттакчыларның иштинден төөгү, экономика, дыл, археология, педагогика, физика, математика, биология болгаш өске-даа эртемнер талазы-биле шинчилелдерни кылып, тускай эртем чадаларын чедип алганнарның саны чыл тудум-на көвүдеп турар апарган. Дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институду, РСФСР-ның Чырдыдышкын министерствозунуң национал школаларның эртем-шинчилел институдунуң лабораториязы болгаш он-он өске-даа эртем-шинчилел төптери ажылдап турар.

Эртем-билиглерниң чон ортузунга нептерели сайзыраады, харын-даа тус-тус өг-бүлелерниң, кижилерниң амыдыралындан көстүп турар. Маңаа хамаарыштыр Өвүр районда Долума Кенбиловна Бүзүр-оолдуң өг-бүлезин айтып болур. Ол чеди оолду, 2 кысты өстүрүп, кижизиткен. Олардан 5 кижи дээди эртемниг, оолдар шупту техникага сундулуг, хандыкшылдыг. Оларның аразындан Доржу болгаш Орлан Бүзүр-оолдар — эртем талазы-биле нарын шинчилелдерни кылганнар. Ынчангаш Доржу— техниктиг эртемнерниң кандидады, Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының директору, Орлан — физика-математика эртемнериниң кандидады, Кызылда пединститутуң физика-математика факультединиң деканы. Эртем-билигниң элээн бедик чадазынче алышкылар кежээ, кызымаккай ажылы-биле, билиглерже чүткүлү, сонуургалы-биле көдүрлүп шыдааннар. Олар чонунга төлептиг-биле бараан болуп, хүндүткелди чаалап алганнар.

Эртем-билиглер хүнүнүң байырлалы бистиң өөредилге чылында бүгү талалыг чорудар ажылывыстың чүгле эгези болур ужурлуг. Бо хүнден эгелээш башкылар, ада-иелер, бүдүрүлге, албан организация черлериниң удуртукчулары, черле совет кижи бүрүзү аныяк салгакчыларны эртем-билиглер-биле чепсеглеп, коммунистиг идеалдарга шынчы, бердинген кылдыр доруктуруп кижизидерниң бар-ла арга-методтарын дилеп, тып ажыглаары-биле деминг ажылдаары негеттинер. Школачылар, сургуулдар болгаш студентилер база-ла чүнү-ле, кым-на берипте ирги деп маңаайн, угаан-бодалын, күш-шыдалын харамнакмайн эртем-билиглерниң чайынанчак бажынга чедер дээш, шаптаразынныг, озаң-хоруннуг кокпа оруук-биле кызымаккай, шудургу чүткүп, көдүрлүп үнер апаар.

Чедиишкиннерни күзедим!

К. САЛЧАК,
педагогика эртемнерниң кандидады.

ТВ

СЕНТЯБРЬ 1-ДЕ

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 —«Үе». 8.40—Документалдыг фильмнер. 9.20 — «Спортлотонуң» 35-ки тиражы. 9.30 — Хөй эки барааннар дээш. 10.00 —«Билир сен бе, эш...». 11.30—«Кижи. Чер. Өртемчей». 12.15 — Концерт. 12.45 — «Ливия. Өскерлиишкиннер чылы». 13.05 — Концерт. 13.30 — Амыдыралче орук. 14.20 — Бөгүн делегейде. 14.35 — Концерт. 15.10 — — Бөгүн — Билиглер хүнү. 15.55 — «Сельская учительница». Уран-чечен фильм. 17.35 Политиктиг хайгааракчы Л. А. Вознесенскийниң беседазы. 19.35 —«Кинопанорама». 21.00 —«Үе». 21.35— Концерт. 22.05 —М. Горький. «Италия дугайында чечен чугаалар». 22.35 —23.05 — Телемедээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15 — Бир эвес кадык болуксазынза». 8.30 —«Чуруктуглар дугайында чечен чугаалар». 8.55 —«Эртенги почта», деп музыкалыг дамчыдылга. 9.25 — Ритмалыг гимнастика. 9.55 — Документалдыг телефильм. 10.55 — «Маяковский бистиң-биле». 11.50 —Читаның телестудиязының программазы. 13.10 — Документалдыг телефильм. 13.40 — «Трубач на карьере». Уран-чечен фильм. 14.55 — «Аян-чорукчулар клуву». 15.55 —«Музыка киоскузу». 16.25 — М. Смирнов — «Хоорайда агаар эки». Телешии. 18.10 — Концерт. 19.45 — Делегей болуушкуннарының долчулалы. 20.00 — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15— «Калыкшыл». 21.00 — «Үе». 21.35 — «Плюшевая кошка». Уран-чечен фильм. 22.50 — Л. В. Бетховен. Концерт. 23.00 — Футболга ССРЭ чемпионады. «Днепр»—«Шахтёр». 00.45 —01.20 —Суг хаагынга ССРЭ чемпионады.

УЛУСТУҢ АЛДЫН ЭРТИНЕЗИ

Интервью

Тыва улус узун төөгүлүг орукту эртпишаан, хөй янзы хевирлерлиг аас чогаалын тургускан. Ук чогаалдарда арат чоннуң эрткен төөгүзү, аас-кежиктиг чырыткылыг келир үе дээш демиселин, ооң шын чептүг чорук дугайында чаагай күзелдери болгаш кижи ниитилел, өртемчей, бойдус дугайында ханы философчу бодалдары сиңнискен. Ол чогаалдарны, тоолдарны, тоолчургу болгаш төөгү чугааларны, ырларны, үлегер домактарны болгаш чечен сөстерни, тывызыктарны, алгыш-йөрээлдерни —тыва чон муң-муң чылдар иштинде салгалдан салгалче дамчыдып келген.

Амгы үеде тыва аас чогаалын чыыр болгаш парлаар, шинчилээр талазы-биле элээн ажыл кылдынган. Ук ажыл ылангыя Совет эрге-чагырганың чылдарында дыка идепкейжээн. Ам аас чогаалының идепкейлиг чыыкчызы болгаш шинчилекчизи филология эртемнериниң кандидады Д. С. Куулар-биле кыска интервьюну моон адаанда парладывыс.

— Доржу Сенгилович, тыва аас чогаалын чогум кажандан чыып, парлап база шинчилеп эгелээнил?

— Тыва улустуң аас чогаалын 1861 чылдан бээр 1920-1930 чылдарга чедир бурунгаар үзелдиг, мурнакчы орус эртемденнер, аян-чорукчулар чыып бижип, парлап келгеннер. Бо ажылды академик Василий Васильевич Радлов эгелээн. Ооң чыгган материалдары «Түрк аймактарның улус чогаалының үлегерлери» деп ажылында база Ш. Ч. Саттың «Тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзү» деп ажылында парлаттынгылаан.

В. В. Радловтуң ызыг-биле Г. Н. Потанин, Н. Ф. Катанов, Ф. Я. Кон, В. С. Анохин олар тываларның аас чогаалын чыып чораннар. Ол дугайын Л. В. Гребневтиң «Маадырлар дугайында тоолдар» деп чыындызының болгаш «Тыва улустуң тоолдары» деп номнуң эге чүүлдеринде бижиттингениңден көрүп болур.

Октябрь революциязының болгаш Тывага улусчу революциязының тиилээн соонда бо ажылды 1928 чылдан эгелеп чоруда берген. Тыва интеллигенцияның баштайгылары база бижип, солуннарга парлаттырып эгелээн. Оларның аразында тоолдарны С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, ырларны М. Мунзук, К. Мунзук, өске хевирлерниң хөй араткорлар бижип чорудуп тургулаан.

1937 чылда үнген «Чыынды чогаалдар», 1938 чылдагы «Тыва улустуң тоолдары» деп номнар тыва аас чогаалының үлегерлерин парлаан баштайгы дептерлер-дир. Оон бээр тоолдарның 12 улуг чыындылары, улустуң ырларының болгаш тывызыктарының хөй-хөй чыындызы, үлегер домактарының, тоолчургу болгаш төөгү чугааларының бир-бир номнары парлаттынгылаан.

Тыва улустуң аас чогаалын шинчилээри болгаш чыыры ылангыя Совет эрге-чагырганың чылдарында улуг хөгжүлдени алган. Тываның дылдың, литератураның болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң эртемденнери, Кызылдың Күрүнениң педагогика институдунуң ажылдакчылары бо талазы-биле элээш эвести кылып турар. «Тыва улустуң аас чогаалы» деп баштайгы чүүлдү П. Калининчева бижээн. «Тыва тоолдар» деп 1947 чылда үнген чыындыда С. Сарыг-оолдуң улуг киирилде чүүлү бар.

50-60 чылдардан бээр тыва тоолдарны И. А. Вчерашняя, Д. С. Куулар, маадырлыг тоолдарны Л. В. Гребнев, С. М. Байыскылан, тыва ырларны С. Пюрбю, Ю. Кюнзегеш, тоолчургу болгаш төөгү чугааларны Д. С. Куулар олар шинчилеп келгилээннер. Ол ажылдың түңнелдери Л. В. Гребневтиң «Тыва маадырлыг эпос», Д. С. Куулар биле Ч. Ч. Кууларның «Кыс халыыр», Ю. Кюнзегештиң «Тыва кожамыктар», авторлар коллективиниң «Тыва улустуң аас чогаалы» деп ажылдары болган.

База тыва ырларны, оларның аялгаларын шинчилээр ажылды А. И. Аксенов 40 чылдардан бээр чорудуп келген болгаш «Тыва улустуң музыказы» (1964 ч.) деп номну үндүрген.

— Доржу Сенгилович, түңнелинде моон соңгаар сорулгалар дугайында каш сөстен чугаалап берипсерем.

Моон соңгаар аас чогаалын, эртем-техниканың чедиишкиннеринге даянмышаан, улам ханы шинчилээри, чүгүчү чыыры, чыындылар кылдыр парлаары негеттинип турар. Ол ажыл амгы үеде Сибирьниң болгаш Ырак Чөөн чүктүң улустарының аас чогаалының 60 томнуг сериязын орус болгаш национал дылдарга үндүрээр ажыл-биле чергелештир чорупту турар.

Интервьюну Б. МОНГУШ кылган.

КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгынга.

Сентябрь 1-де 14.00. Уруглар хоорайжыгажынга ойнаар кыстар коллективиниң [illegible] концерти.

Сентябрь 1—2-де 19.00. Танцы шөлүнге дыштанылга кежээлери.

Сентябрь 2-де 14.00. Ногаан театрга «Азия» деп хөгжүм бөлүүнүң концерти.

Сентябрь 2-де 10.00. Теннис залынга теннисте парктың шаңналы дээш маргылдаа.

Спорт шөлүнге

Сентябрь 2-де 11.00. Городкиге парктың шаңналы дээш маргылдаа.

ДЫШТАНЫР ХҮН ШТАВЫ.

Сонуургактарга

ДИРИГ МИКРОСКОП ДИЖИР

Барыын-германн Людвигсбург хоорайның чурттакчызы үжен үш харлыг Вероника Зейдерни Мюнхенниң медицина оптика институдунуң эмчилери «дириг микроскоп» деп адаарлары таварылга эвес. Аңаа бөдүүн открыткага ол 327 муң сөстүг сөзүглелди хостуг бижиптер аргалыг.

Хостуг үелеринде Зейдер эң биче хемчээлдиг номнар бижиирин сонуургалдыг. Ында киирген текстти кадыг карандаш-биле ийи сөс соонда-ла ооң бажын чидиди сүвүртүп турган, бижиир арганы ол ажыглап турар. Ындыг салымчаңан Верониканың мергежилинге дузалыг болуп турары чугаажок (ол — стоматолог). Ындыг-даа болза ооң карааның ындыг онзагай көскүзү чамдыкта аңаа шаптыктай-даа бээр. Солун номчуп турар үеде саазын удазыннарының аңаа бо-ла шаптыктай бээринге ол дыка хомудаар. «Өңнүг телевизор шуут көрүп шыдавас мен. Экранда чурук меңээ көзүлбес, а чүгле ооң орнунга янзы-бүрү өңнүг хөй-ле точкалар көөр-дүр мен» деп ол чугаалаар.

(СЭТА).

Кижилер боттарының ажыл-ижинге чааннарны шаандан бээр ажыглап келген. Амгы үеде безин Лаостуң оруу багай районнарында чааннарны транспорт кылдыр ажыглап турар.

ЧУРУКТА: Саябури провинциязында чүък дажыглаан чааннар караваны.

СЭТА-ның корр.

ОН ХАРЛЫГ СТУДЕНТ

Миодраг Мочич — Югославияда назы-хар талазы-биле эң бичии студент болуп турар. Он харлыг бо оол Белградтың педагогика академиязынга өөренир. Маңаа ол математика, химия болгаш физика эртемнеринге ханылап өөренир. Белградтың электроника институдунуң ажылдакчылары ол он харлыг студенттиң «күжүн» сонуурган турарлар.

Миодраг чеди айлында чугаалап эгелээн. А ийи хар четкелек чорааш, номчуурунга өөренип алган. Үш харлыг Миодраг химия эртемиңиң талазы-биле номнарны номчуп эгелээн. Дээди өөредилге черинге киреринин бетинде ол оол школага дөрт чыл өөренген. Ол үениң дургузунда Миодраг 10-11 чыл иштинде өөренир көрдүнген программаны шиңгээдип алган.

Саннар фактылар

1984 чылда бистиң республикада 5,3 муң оолдар болгаш кыстар бышкан билигниң аттестадын алган, оларның иштинден 1.8 муң кижи бүдүрүлгеге ажылдавышаан, школаны дооскан. 5,6 муң кижи сес чыл школазының билиин чедип алган.

Кызылдың Күрүнениң педагогика институду биле Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалы бо чылын 423 аныяк специалисти белеткээн, оларның иштинде 171 кижи ажылдавышаан, дээди өөредилгени доозун алган. Тускай ортумак өөредилге черлерин 1055 кижи дооскан, оларның иштинден 340 кижи ажылдавышаан, билигни чедип алган.

1984 чылдың июль 1-ге чедир школа назыны четпээннерниң 233 уруглар албан черлеринге 19,6 муң уруглар турган. Пионер лагерьлеринге болгаш школа чанында күш-ажылдың база дыштанылганың лагерьлеринге 10 муң ажыг уруглар дыштанган болгаш кадыкшылын экижиткен.

Республикада уруглар албан черлеринде дээди болгаш ортумак тускай база ортумак эртемниг 1639 кижи ажылдап турар.

1983-1984 өөредилге чылында нииити билигниң 155 школаларынга 63 муң 835 өөреникчилер турган.

Профессионал-техниктиг 12 училищелерге 3500 ажыг оолдар, кыстар өөренип турган, аңаа 150 инженер-педагог кадрлар ажылдап турган. Оңгу беш чылда, база он бирги беш чылдың дөрт чылында Тывада 6 тускай ортумак өөредилге черлерин 6 муң ажыг кижи дооскан. Ында 250 башкы ажылдап турар.

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында 95 эртем докторлары болгаш кандидаттар ажылдап турарлар, 20 кижи аспирантураларда өөренип турар.

Тываның оруктарында. Фотоэтюд.

ЧАРЛАЛ

Дивногорскиниң ыяш ажыл-агыйының техникуму ой чыл школазын доосканнардан сургуулдарны хүлээп алырын чарлап турар. Техникум ыяш ажыл-агыйынга ажылдаар техник-лесоводтарны, лесничийлер дузалакчыларын, таксаторлар дузалакчыларын белеткээр. Ол ышкаш «Планнаашкын болгаш материалдыг курлавырлар учёдунуң» салбыры — бухгалтер-экономистерни белеткээр. Бүгү сургуулдарга общежитиени бээр, стипендия-биле нииити чурум ёзугаар хандырар.

Ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары даразында чингелделерлиг болур: ажылдаар черинге чурттаалга шөлүн алыр, албан чериниң шугуму-биле чер участогун ажыглаар, оттулар ыяш-биле хандырар, ажылдаар черинге чедир халас чоруур, тускай форма-хептиг-биле хандыртынар, 36 ажыл хүннүг ээлчеглиг шөлээни алыр, үш чыл болгаш-ла 24 ажыл хүнү немелделиг шөлээни оон-даа өске.

Документилерни 1984 чылдың сентябрь 10-га чедир республиканың Ыяш ажыл-агый министерствозунуң кадрлар килдизинде хүлээп ап турар.

АДРЕЗИ: Кызыл, Комсомольская кудумчуда № 122 бажың, автобус № 5, столовая чанынга доктаар.

Агаар

Республикага шокар булуттаар, чамдык черлерге биче чаъстаар. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 5-10, күштелгенде 15-20 метр чедер. Дүне агаарның температуразы 6-11, чамдык черлерге 0-5 градус чылыг болур. Хүндүс 14-19, чамдык черлерге 5-10 градус чылыыр.

Кызылга чуга булуттаар, чагбас. Дүне агаарның температуразы 8-10, хүндүс 16-18 градус чылыг болур.

Редактор В. С. ШАРАВИИ.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Вердикт» 9.30, 12.10, 15.00, 17.40, 20.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Бойся, враг, девятого сына» 9.15, 13.45, «Утро без отметок» 10.45, 12.15, 15.15, «Костёр в белой ночи» 17.00, 18.50, 20.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцор «Диско» 14.40, 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Фрэнсис» 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«ЧАЙГЫ» кинотеатр: «Останься, Катрин» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

Социал хандырылга министерствозунга доктаамал ажылдаар бухгалтер-ревизор херегленттинип турар.
АДРЕЗИ: Кызыл, Комсомольская кудумчузу, № 3.

Редакцияның адрези:
667000. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 3. Телефоннары: редакторнуң 2-24-63, редакторнуң оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харысалгалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш үлетпүр килдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг килдистериниң 2-37-13, чагаа килдизиниң 2-41-27, информация килдизиниң 2-20-60, культура килдизиниң 2-23-54, көдээ ажыл-агый килдизиниң 2-21-47, корректорларның 2-27-41, бухгалтерияның 2-12-45, солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чагыг № 2036.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1. ТС — 01361.